ASL 59

Abdul Ahad

Majmooa - Sharah Moata, Mulla Jami,
Sharah (moalé) Abdur Rasool, Umdatul Musan,
Moalé Amil, Talime, Khulasa Jāwal
Nahav Mir
Mujtabai Press Delhi
1331 H
92 pages

الله یجتبی الیه من یشاء و یهدی الیه من ینیب

بتوفیق دانندهٔ مظهرات و مضمرات و بینندهٔ مستترات کائنات در این زمان فرخی اقتران

ملا جامی

شرح مائة

نحو میر

عبد الرسول

مجموعه

از اہتمام احقر الانام محمد عبد الاحد عفا اللہ عنہ الصمد شوال المکرم سنہ ۱۳۳۱ ہجری نبوی

در مطبع مجتبائی واقع دهلی مطبوع شد

ب کلمه با برای استعانت متعلق است بفعل مقدر موخر بنا بر دو وجه یکی آنکه وقت ابتدای هر مقصدی گفته باسم اللات [illegible] ... مقصود آنکه تقدیم معمول بر عامل چنانکه در علم معانی مذکور است ... بسم الله الرحمن الرحیم ... [illegible]

چون رحمن و رحیم هر دو مشتق از رحمت اند ... رحمن ابلغ است از رحیم ... رحمن الدنیا و رحیم الآخرة ... [illegible]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِیْنَ وَالصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ عَلٰی خَیْرِ خَلْقِهٖ مُحَمَّدٍ وَّاٰلِهٖ اَجْمَعِیْنَ

اما بعد بدان ارشدک الله تعالی که این مختصریست مضبوط در علم نحو که مبتدی را بعد از حفظ مفردات لغت و معرفت اشتقاق وضبط مهمات تصریف باسانی بکیفیت ترکیب عربی راه نماید و بزودی در معرفت اعراب و بنا و سواد خواندن توانائی دهد بتوفیق الله تعالی و عونه

فصل

بدانکه لفظ مستعمل در سخن عرب بر دو قسمست مفرد و مرکب

مفرد لفظی باشد تنہا کہ دلالت کند بر یک معنی وآن را کلمہ گویند وکلمہ بر سہ
قسم است اسم چون رَجُلٌ وفعل چون ضَرَبَ وحرف چون هَلْ چنانکہ
در تصریف معلوم شدہ است اما مرکب لفظی باشد کہ از دو کلمہ یا بیشتر

یعنی علم صرف ۱۲

حاصل شدہ باشد ومرکب بر دو گونہ است مفید وغیر مفید مفید آنست
کہ چون قائل بران سکوت کند سامع را خبرے یا طلبی معلوم شود
وآنرا جملہ گویند وکلام نیز پس جملہ بر دو قسم ست خبریہ وانشائیہ
فصل بدانکہ جملہ خبریہ آنست کہ قائلش را بصدق وکذب صفت توان کرد
وآن بر دو نوع ست اول آنکہ جزو اولش اسم باشد وآنرا جملہ اسمیہ
گویند چون زَیْدٌ عَالِمٌ یعنی زید داناست جزو اولش مسند الیہ ست وآنرا
مبتدا گویند وجزو دوم مسند ست وآنرا خبر گویند دوم آنکہ جزو اولش فعل باشد
وآنرا جملہ فعلیہ گویند چون ضَرَبَ زَیْدٌ بزد زید جزو اولش مسند ست
وآنرا فعل گویند وجزو دوم مسند الیہ است وآنرا فاعل گویند وبدانکہ مسند حکم
است ومسند الیہ آنچہ برو حکم کنند واسم مسند ومسند الیہ تواند بود وفعل مسند باشد
ومسند الیہ نتواند بود وحرف نہ مسند باشد ونہ مسند الیہ بدانکہ جملہ انشائیہ آنست کہ قائلش را

بجہت عدم استقلال در معنی ۱۲

بصدق و کذب صفت نتوان کرد و آن بر چند قسم ست امر چون اِضْرِبْ و نہی

بزن ۱۲

چون لَا تَضْرِبْ و استفہام چون هَلْ ضَرَبَ زَیْدٌ و تمنّی چون لَیْتَ زَیْدًا حَاضِرٌ

مزن ۱۲ — آیا زده است زید ۱۲ — کاش بودی زید حاضر ۱۲

و ترجّی چون لَعَلَّ عَمْرًا غَائِبٌ و عقود چون بِعْتُ و اِشْتَرَیْتُ و ندا چون یَا اللہ

امید ست که عمر غائب باشد ۱۲ — فروختم و خریدم یعنی حادث کردم بیع و شرا را ۱۲

و عرض چون اَلَا تَنْزِلُ بِنَا فَتُصِیبَ خَیْرًا و قسم چون وَاللہِ لَاَضْرِبَنَّ

چرا فرود نمی آئی نزد ما تا برسی خیر و نکوئی را ۱۲ — قسم بخدا البته زنم زید را ۱۲

زَیْدًا و تعجب چون مَا اَحْسَنَهُ وَ اَحْسِنْ بِہٖ **فصل** بدانکہ مرکب غیر

چه نیکو است او ۱۲

مفید آنست کہ چون قائل بران سکوت کند سامع را خبرے یا طلبے حاصل نشود و آن بر سہ قسم ست اوّل مرکب اضافی چون غُلَامُ زَیْدٍ جزو اوّل را مضاف گویند و جزو دوم را مضاف الیہ و مضاف الیہ ہمیشہ مجرور باشد دوم مرکب بنائی و او آنست کہ دو اسم را یکی کردہ باشند و اسم دوم متضمن حرفی باشد چون اَحَدَ عَشَرَ تا تِسْعَةَ عَشَرَ کہ در اصل اَحَدٌ و عَشَرٌ و تِسْعَةٌ و عَشَرٌ بودہ است واو را حذف کردہ ہر دو اسم را یکی کردند و ہر دو جزو مبنی باشد بر فتح اِلَّا اِثْنَا عَشَرَ کہ جزو اول معرب ست سوم مرکب منع صرف و او آنست کہ دو اسم را یکی کردہ باشند و اسم دوم متضمن حرفی نباشد چون بَعْلَبَكّ و حَضْرَمَوْتُ کہ جزو اول مبنی باشد

بر فتح بر مذہب اکثر علماء و جزو دوم معرب بدانکه مرکب غیر مفید ہمیشه جزو جمله
باشد چون غُلَامُ زَیْدٍ قَائِمٌ و عِنْدِی اَحَدَ عَشَرَ دِرْهَمًا و جَاءَ بَعْلَبَكُّ

فصل بدانکه هیچ جمله کمتر از دو کلمه نباشد لفظاً چون ضَرَبَ زَیْدٌ و زَیْدٌ
قَائِمٌ یا تقدیراً چون اِضْرِبْ که اَنْتَ درو مستترست و از ین بیشتر باشد
و بیشتر را حدی نیست بدانکه چون کلمات جمله بسیار باشد اسم و فعل و حرف را
با یکدیگر تمییز باید کردن و نظر کردن که معربست یا مبنی و عاملست یا معمول
و باید دانستن که تعلق کلمات با یکدیگر چگونه است تا مسند و مسند الیه پیدا گردد
و معنی جمله بتحقیق معلوم شود

فصل بدانکه علامت اسم آنست که الف
ولام یا حرف جر در اولش باشد چون اَلْحَمْدُ و بِزَیْدٍ یا تنوین در آخرش
باشد چون زَیْدٌ یا مسند الیه باشد چون زَیْدٌ قَائِمٌ یا مضاف باشد چون غُلَامُ
زَیْدٍ یا مصغر باشد چون قُرَیْشٌ یا منسوب باشد چون بَغْدَادِیٌّ یا مثنی باشد
(چه معنی فعل و حرف قابل تصغیر نیست)
چون رَجُلَانِ یا مجموع باشد چون رِجَالٌ یا موصوف باشد چون جَاءَ رَجُلٌ
عَالِمٌ یا تای متحرک بدو پیوندد چون ضَارِبَةٌ و علامت فعل آنست که قَدْ
در اولش باشد چون قَدْ ضَرَبَ یا سین باشد چون سَیَضْرِبُ یا سَوْفَ باشد

ہ منسوب ببغداد و او را باغ داد میش از آبادی گفتندی از آنکه هر هفته نوشیروان عادل دران باغ رفته مظلومان را انصاف

چون سَوفَ یَضْرِبُ یا حرف جزم بود چون لَمْ یَضْرِبْ یا ضمیر مرفوع متصل
قریب ست که خواهد زد

بدو پیوند چون ضَرَبْتُ یا تای ساکن چون ضَرَبَتْ یا امر باشد چون
اِضْرِبْ یا نهی باشد چون لَا تَضْرِبْ و علامت حرف آنست که هیچ علامتی از علامات
اسم و فعل درو نبود **فصل** بدانکه جمله کلمات عرب بر دو قسم ست معرب و مبنی معرب
آنست که آخرش باختلاف عوامل مختلف شود چون زَیْدٌ در جَاءَنِی زَیْدٌ و
رَأَیْتُ زَیْدًا و مَرَرْتُ بِزَیْدٍ جَاءَ عامل ست و زَیْد معرب و ضمه اعراب ست
و همچنین رأیت و بای جاره است و همچنین نصب و جر

و دال محل اعراب و مبنی آنست که آخرش باختلاف عوامل مختلف نشود چون
هٰؤُلَاءِ که در حالت رفع و نصب و جر یکسان ست **فصل** بدانکه جمله حروف
چون جاءنی هؤلاء و رأیت هؤلاء و مررت بهؤلاء

مبنی ست و از افعال فعل ماضی و امر حاضر معروف و فعل مضارع با نونهای
بنای اصلی

جمع مونث و با نونهای تاکید نیز مبنی ست بدانکه اسم غیر متمکن مبنی است
ثقیله و خفیفه

و اما اسم متمکن معرب ست بشرط آنکه در ترکیب واقع شود و فعل مضارع معرب ست
بشرط آنکه از نونهای جمع مونث و نون تاکید خالی باشد پس در کلام عرب
بیش ازین دو قسم معرب نیست باقی همه مبنی ست و اسم غیر متمکن اسمیست که
با مبنی اصل مشابهت دارد و مبنی اصل سه چیز است فعل ماضی و امر حاضر معروف

وجمله حروف و اسم متمکن اسمیست که با مبنی اصل مشابه نباشد **فصل** بدانکه اسم

غیر متمکن هشت قسم ست اول مضمرات چون اَنَا من مرد و زن و ضَرَبْتُ

دان اسمیست که وضعش برای متکلم یا مخاطب یا غائب بود و ذکرش مقدم باشد لفظا

زدم من و اِیَّایَ خاص مرا و ضَرَبَنِیْ بزد مرا و لِیْ مرا و این هفتاد ضمیرست

چهارده مرفوع متصل ضَرَبْتُ ضَرَبْنَا ضَرَبْتَ ضَرَبْتُمَا ضَرَبْتُمْ ضَرَبْتِ ضَرَبْتُمَا

ضَرَبْتُنَّ ضَرَبَ ضَرَبَا ضَرَبُوْا ضَرَبَتْ ضَرَبَتَا ضَرَبْنَ و چهارده مرفوع

منفصل اَنَا نَحْنُ اَنْتَ اَنْتُمَا اَنْتُمْ اَنْتِ اَنْتُمَا اَنْتُنَّ هُوَ هُمَا هُمْ هِیَ هُمَا

هُنَّ و چهارده منصوب متصل ضَرَبَنِیْ ضَرَبَنَا ضَرَبَكَ ضَرَبَكُمَا ضَرَبَكُمْ

زد مرا ۱۲ زد ما را ۱۲ زد ترا ۱۲ زد شما دو را ۱۲

ضَرَبَكِ ضَرَبَكُمَا ضَرَبَكُنَّ ضَرَبَهُ ضَرَبَهُمَا ضَرَبَهُمْ ضَرَبَهَا ضَرَبَهُمَا

زد ورا ۱۲ زد آن دو را ۱۲

ضَرَبَهُنَّ و چهارده منصوب منفصل اِیَّایَ اِیَّانَا اِیَّاكَ اِیَّاكُمَا اِیَّاكُمْ اِیَّاكِ

اِیَّاكُمَا اِیَّاكُنَّ اِیَّاهُ اِیَّاهُمَا اِیَّاهُمْ اِیَّاهَا اِیَّاهُمَا اِیَّاهُنَّ و چهارده

او یکی زن ۱۲

مجرور متصل لِیْ لَنَا لَكَ لَكُمَا لَكُمْ لَكِ لَكُمَا لَكُنَّ لَهُ لَهُمَا لَهُمْ لَهَا

لَهُمَا لَهُنَّ **دوم** اسمای اشارات ذَا و ذَانِ و ذَیْنِ و تَا و تِیْ و تِهِ و ذِهْ

آن یکمرد ۱۲ آن دو مرد ۱۲ آن دو زن ۱۲ هر شش بمعنی آن یکزن

ذِهِیْ و تِهِیْ و تَانِ و تَیْنِ و اُولَاءِ بمد و اُولٰی بقصر **سوم** اسمای موصوله

آن همه مردان ۱۲ بمد و قصر هر دو برای جمع مذکر و مونث ۱۲

اَلَّذِیْ اَللَّذَانِ و اَللَّذَیْنِ و اَلَّذِیْنَ اَلَّتِیْ اَللَّتَانِ و اَللَّتَیْنِ و اَللَّاتِیْ

و سبب بنای تمامی آنکه یکی مشابه بحرف اند ... قوله متکلم ... مخاطب ... غائب ...

و حروف و اوا ق و دال اند بر افراد و تثنیه و جمع و تذکیر و تانیث ۱۲ ش

... و این اختلاف بسبب عوامل نیست بلکه ... ۱۲ شرح

وَاللَّوَاتِي وَمَا وَمَنْ وَاَيٌّ وَاَيَّةٌ والف ولام بمعنی اَلَّذِی دراسم فاعل واسم

جمع مونث ۱۲ ما بمعنے الذی برای غیر عاقل و من برای عاقل و گاهی یکی بجای دیگرے مستعمل میشود ۱۲

مفعول چون اَلضَّارِبُ وَالْمَضْرُوبُ و ذُو بمعنی اَلَّذِی درلغت بنی طے

بمعنے الذی ضرب ۱۲ بمعنی الذی ضرب ۱۲

نحو جَاءَنِي ذُو ضَرَبَكَ بدانکه اَيٌّ وَاَيَّةٌ معرب ست چهارم اسمای افعال

وآن بردو قسم ست اول بمعنی امر حاضر چون رُوَيْدَ وبَلْهَ وحَيَّهَلْ وهَلُمَّ

بمعنے مهلت ده ۱۲ بمعنے بگذار ۱۲ بمعنے ایت واقبل ۱۲

دوم بمعنی فعل ماضی چون هَيْهَاتَ وشَتَّانَ پنجم اسمای اصوات چون اُحْ

بمعنی بعد ۱۲ بمعنے افترق ۱۲

اُحْ واُفْ وبَخْ وبَخّْ وغَاقِ ششم اسمای ظروف ظرف زمان چون اِذْ و

آواز وقت شادی ۱۲ آواز زاغ ۱۲

اِذَا ومَتَى وكَيْفَ واَيَّانَ واَمْسِ ومُذْ ومُنْذُ وقَطُّ وعَوْضُ وقَبْلُ وبَعْدُ وقتیکه

مضاف باشند ومضاف الیه محذوف منوی باشد وظرف مکان چون حَيْثُ

وقُدَّامُ وتَحْتُ وفَوْقُ وقتیکه مضاف باشند ومضاف الیه محذوف

منوی باشد هفتم اسمای کنایات چون کَمْ وکَذَا کنایت از عدد وکَيْتَ

بمعنے چند ۱۲

وذَيْتَ کنایت از حدیث هشتم مرکب بنائی چون اَحَدَ عَشَرَ

هردو بفتح تا بمعنی چنین و چنین ۱۲

فصل بدانکه اسم بردو ضرب ست معرفه ونکره معرفه آنست که موضوع

باشد برای چیزی معین و آن بر هفت نوع ست اول مضمرات دوم اعلام

چون انا وهو وغیره ۱۲

چون زَيْدٌ وعَمْرٌو سوم اسمای اشارات چهارم اسمای موصوله واین دو قسم را

چون ذا وغیره ۱۲ چون الذی وغیره ۱۲

مبہمات گویند پنجم معرفہ بندا چون یا رجل ششم معرفہ بالف و لام چون

الرجل ہشتم مضاف بیکی ازینہا چون غلامہ و غلام زید و غلام

ہذا و غلام الذی عندی و غلام الرجل و نکرہ آنست کہ موضوع باشد

برای چیزی غیر معین چون رجل و فرس بدانکہ اسم بر دو صنف ست

مذکر و مونث مذکر آنست کہ درو علامت تانیث نباشد چون رجل

و مونث آنست کہ درو علامت تانیث باشد چون امرأۃ و علامت

تانیث چہار ست تا چون طلحۃ والف مقصورہ چون حبلی والف ممدودہ

چون حمراء و تا مقدرہ چون ارض کہ در اصل ارضۃ بودہ است

بدلیل اریضۃ زیرا کہ تصغیر اسماء را باصل خود برد و این را مونث

سماعی گویند و بدانکہ مونث بر دو قسم ست حقیقی و لفظی حقیقی آنست کہ بازای

او حیوانی مذکر باشد چون امرأۃ کہ بازای او رجل است و ناقۃ کہ بازای

او جمل است و لفظی آنست کہ بازای او حیوانی مذکر نباشد چون ظلمۃ و قوۃ

بدانکہ اسم بر سہ صنف ست واحد و مثنی و مجموع واحد آنست کہ دلالت کند بر یکے

چون رجل و مثنی آنست کہ دلالت کند بر دو بسبب آنکہ الف یا یای ماقبل مفتوح

ونونی مکسوره باآخرش پیوندد چون رجلان و رجلین و مجموع آنست
(در هر سه حالت ۱۲)

که دلالت کند بر بیش از دو بسبب آنکه تغییری در واحدش کرده باشند لفظاً (زیاده ۱۲)

چون رجال یا تقدیراً چون فُلک که واحدش نیز فلک ست بروزن قفل و (کشتیها ۱۲)

جمعش هم فلک بروزن اُسد بدانکه جمع باعتبار لفظ بر دو قسم ست جمع تکسیر
(جمع اسد بمعنی شیر ۱۲) (قید اعتبار لفظ از ان ست که تصحیح و تکسیر جز در لفظ نبود)

و جمع تصحیح جمع تکسیر آنست که بنای واحد در وی سلامت نباشد چون رجال
(شکسته ۱۲) (زیاد فاصل الف) (و فتح ج جمع مسجد)

و مساجد و ابنیه جمع تکسیر در ثلاثی بسماع تعلق دارد و قیاس را در و مجالی نیست

اما در رباعی و خماسی بروزن فعالل آید چون جعفر و جعافر و جحمرش و جحامر
(قیاساً)

بحذف حرف خامس و جمع تصحیح آنست که بنای واحد در وی سلامت ماند و آن
(یعنی شین جحمرش ۱۲)

بر دو قسم ست جمع مذکر و جمع مؤنث جمع مذکر آنست که واوی ماقبل مضموم یا

یای ماقبل مکسور و نونی مفتوح در آخرش پیوندد چون مسلمون و مسلمین
(و کسر اش اقل ست ۱۲) (ای آخر مفردش ۱۲)

و جمع مؤنث آنست که الفی با تای باآخرش پیوندد چون مسلمات و بدانکه

جمع باعتبار معنی بر دو نوع است جمع قلت و جمع کثرت جمع قلت

آنست که بر کم از ده اطلاق کنند و آنرا چهار بناست اَفعُل مثل اَکلُب
(یعنی از سه تا نه) (و نزد بعضے از سه تا ده اطلاقش روا باشد ۱۲ ش)

و افعال چون اقوال و افعلة مثل اعونة و فعلة چون غلمة و دو جمع
(جمع قول ۱۲) (جمع عوان بالفتح بمعنی میانه سال ۱۲)

تصحیح بی الف ولام یعنی مُسلمونَ و مُسلماتٌ وجمع کثرت آنست که برده

والف ولام اگر استغراقی باشد برای کثرت آید ۱۲

وبیشتر از ده اطلاق کنند وابنیهٔ آن هرچه غیر ازین شش بناست

فصل

بدانکه اعراب اسم سه است رفع ونصب وجر اسم متمکن باعتبار وجوه اعراب

یا ۲ حرف یا حرکت

بر شانزده قسم است اول مفرد منصرف صحیح چون زیدٌ دوم مفرد منصرف جاری مجرای صحیح چون دلوٌ سوم جمع مکسر منصرف چون رجالٌ رفع

قائم مقام ۱۲ در قبول اعراب ۱۲

شان بضمه باشد ونصب بفتح وجر بکسره چون جاءنی زیدٌ ودلوٌ و

ای هر سه مذکور ۱۲

رجالٌ ورأیت زیداً ودلواً ورجالاً ومررت بزیدٍ ودلوٍ و رجالٍ چهارم جمع مؤنث سالم رفعش بضمه باشد ونصب وجر بکسره چون هنّ مسلماتٌ ورأیت مسلماتٍ ومررت بمسلماتٍ پنجم غیر منصرف وآن اسمیست که دو سبب از اسباب منع صرف درو باشد واسباب منع صرف نه است عدل ووصف وتانیث ومعرفه وعجمه وجمع وترکیب ووزن فعل والف ونون زائدتان چون عُمَرُ واحمدُ وطلحةُ وزینبُ وابراهیمُ ومساجدُ ومعدیکربُ و

نام شخصی

احمدُ وعمرانُ رفعش بضمه باشد ونصب وجر بفتحه چون جاء عمرُ ورأیت

نام شخصی ۱۲

عُمَرَ وَمَرَرْتُ بِعُمَرَ ششم اسمای ستّه مکبّره وقتیکه مضاف باشند بغیر
یای متکلم چون أَبٌ وَأَخٌ وَحَمٌ وَهَنٌ وَفَمٌ وَذُو مَالٍ رفع شان بواو باشد
ونصب بالف وجر بیا چون جَاءَ أَبُوكَ وَرَأَيْتُ أَبَاكَ وَمَرَرْتُ بِأَبِيكَ
هفتم مثنى چون رَجُلَانِ هشتم كِلَا وكِلْتَا مضاف بمضمر نهم اِثْنَانِ وَاِثْنَتَانِ
رفع شان بالف باشد ونصب وجر بیای ماقبل مفتوح چون جَاءَ رَجُلَانِ
وَكِلَاهُمَا وَاِثْنَانِ وَرَأَيْتُ رَجُلَيْنِ وَكِلَيْهِمَا وَاِثْنَيْنِ وَمَرَرْتُ بِرَجُلَيْنِ و
كِلَيْهِمَا وَاِثْنَيْنِ دهم جمع مذکر سالم چون مُسْلِمُونَ یازدهم أُولُو دوازدهم
عِشْرُونَ تا تِسْعُونَ رفع شان بواو ماقبل مضموم باشد ونصب وجر بیای
ماقبل مکسور چون جَاءَ مُسْلِمُونَ وَأُولُو مَالٍ وَعِشْرُونَ رَجُلًا وَرَأَيْتُ
مُسْلِمِينَ وَأُولِي مَالٍ وَعِشْرِينَ رَجُلًا وَمَرَرْتُ بِمُسْلِمِينَ وَأُولِي مَالٍ و
عِشْرِينَ رَجُلًا سیزدهم اسم مقصور وآن اسمیست که در آخرش الف مقصوره
باشد چون مُوسَى چهاردهم غیر جمع مذکر سالم مضاف بیای متکلم
چون غُلَامِي رفع شان بتقدیر ضمه باشد ونصب
بتقدیر فتحه وجر بتقدیر کسره ودر لفظ همیشه یکسان باشند

چراکه الف ویای متکلم حرکت قبول نکنند ۱۲

چون جَاءَ مُوسٰی وغُلَامِی ورَأیتُ مُوسٰی وغُلَامِی ومَرَرْتُ بِمُوسٰی وغُلَامِی

پانزدهم اسم منقوص و آن اسمیست که آخرش یائی ماقبل مکسور باشد چون قَاضِی رفعش بتقدیر ضمه باشد و نصبش بفتحه لفظی وجرش بتقدیر کسره چون جَاءَ الْقَاضِی ورَأیْتُ الْقَاضِیَ ومَرَرْتُ بِالْقَاضِی

(چه ضمه بر واو و یا ثقیل تر می باشد بخلاف فتح ۱۲)

شانزدهم جمع مذکر سالم مضاف بیای متکلم چون مُسْلِمِیَّ رفعش بتقدیر واو باشد و نصب و جرش بیای ماقبل مکسور چون هٰؤُلَاءِ مُسْلِمِیَّ که در اصل مُسْلِمُونَ بود نون باضافت ساقط شد واو و یا جمع شده بودند و سابق ساکن بود واو را بیا بدل کردند و یا را در یا ادغام کردند مُسْلِمِیَّ شد ضمه میم را بکسره بدل کردند ورَأیْتُ مُسْلِمِیَّ ومَرَرْتُ بِمُسْلِمِیَّ

(مثال حالت رفع ۱۲) (افتاد ۱۲) (مثال حالت نصب ۱۲)

فصل بدانکه اعراب مضارع سه است رفع و نصب و جزم فعل مضارع باعتبار وجوه اعراب چهار قسم ست اول صحیح مجرد از ضمیر بارز مرفوع برای تثنیه و جمع مذکر و برای واحد مؤنث مخاطبه رفعش بضمه باشد و نصب بفتحه و جزم بسکون چون هُوَ یَضْرِبُ ولَنْ یَضْرِبَ ولَمْ یَضْرِبْ

(چون تضربین ۱۲) (چون یضربان وتضربان ۱۲)

دوم مفرد معتل واوی چون یَغْزُو و یائی چون یَرْمِی رفعش بتقدیر ضمه باشد نصب بفتحه لفظی وجزم بحذف لام چون هُوَ یَغْزُو ویَرْمِی ولَنْ یَغْزُوَ ولَنْ

(احتراز شد از تثنیه وجمع ۱۲)

يَرْمِيَ وَلَمْ يَغْزُ وَلَمْ يَرْمِ سوم مفرد معتل الفی چون يَرْضَىٰ رفعش بتقدیر ضمه باشد و نصب بتقدیر فتحه و جزم بحذف لام چون هُوَ يَرْضَىٰ وَلَنْ يَّرْضَىٰ وَلَمْ يَرْضَ چهارم صحیح یا معتل با ضمایر و نونهای مذکوره رفع شان باثبات

که نون تثنیه و جمع و مفرد مخاطبه است ۱۲

نون باشد چنانکه در تثنیه گوئی هُمَا يَضْرِبَانِ وَيَغْزُوَانِ وَيَرْمِيَانِ وَيَرْضَيَانِ و در جمع مذکر گوئی هُمْ يَضْرِبُوْنَ وَيَغْزُوْنَ وَيَرْمُوْنَ وَيَرْضَوْنَ و در مفرد مونث حاضر گوئی اَنْتِ تَضْرِبِيْنَ وَتَغْزِيْنَ وَتَرْمِيْنَ وَتَرْضَيْنَ و نصب و جزم بحذف نون چنانکه در تثنیه گوئی لَنْ يَّضْرِبَا وَلَنْ يَّغْزُوَا وَلَنْ يَّرْمِيَا وَلَنْ

باشد ۱۲

يَّرْضَيَا وَلَمْ يَضْرِبَا وَلَمْ يَغْزُوَا وَلَمْ يَرْمِيَا وَلَمْ يَرْضَيَا و در جمع مذکر گوئی لَنْ يَّضْرِبُوْا وَلَنْ يَّغْزُوْا وَلَنْ يَّرْمُوْا وَلَنْ يَّرْضَوْا وَلَمْ يَضْرِبُوْا وَلَمْ يَغْزُوْا وَلَمْ يَرْمُوْا وَلَمْ يَرْضَوْا و در واحد مونث حاضر گوئی لَنْ تَضْرِبِيْ وَلَنْ تَغْزِيْ وَلَنْ تَرْمِيْ وَلَنْ تَرْضَيْ وَلَمْ تَضْرِبِيْ وَلَمْ تَغْزِيْ وَلَمْ تَرْمِيْ وَلَمْ تَرْضَيْ

فصل بدانکه عوامل اعراب دو قسم ست لفظی و معنوی لفظی بر سه قسم است حروف و افعال و اسما و این را در سه باب یاد کنیم انشاء الله تعالیٰ

باب اول در حروف عامله و درو دو فصل ست

فصل اول در حروف عامله در اسم و آن پنج قسم ست قسم اول حروف

جر و آن هفتده است با و مِن و الی و حتّی و فی و لام و رُبّ و واو قسم و تای قسم و عن و علی و کاف تشبیه و مُذ و منذ و حاشا و خلا و عدا این حروف در اسم روند و آخرش را جر کنند چون اَلمالُ لِزیدٍ دوم حروف مشبهه بفعل و آن شش است اِنَّ و اَنَّ و کاَنَّ و لٰکِنَّ و لَیتَ و لَعَلَّ این حروف را اسمی باید منصوب و خبری مرفوع چون اِنَّ زیداً قائمٌ زید را اسم اِنَّ گویند و قائمٌ را خبر اِنَّ بدانکه اِنَّ و اَنَّ حروف تحقیق است و کاَنَّ حرف تشبیه و لٰکِنَّ حرف استدراک و لیتَ حرف تمنّی و لعلَّ حرف

(یعنی برای دفع وهمی که پیدا می‌شود از کلام سابق)

ترجّی (امید) سوم ما و لا المشبهتان بلیس و آن عمل لیس میکنند چنانکه گوئی ما زیدٌ قائماً زید اسم ما ست و قائماً خبر او چهارم لای نفی جنس اسم این لا اکثر مضاف باشد منصوب و خبرش مرفوع چون لا غلامَ رجلٍ ظریفٌ فی الدار و اگر نکرهٔ مفرده باشد مبنی باشد بر فتحه چون لا رجلَ فی الدار و اگر بعد او معرفه باشد تکرار لا با معرفهٔ دیگر لازم باشد و لا ملغی باشد یعنی عمل نکند (یعنی بعد لا) و آن معرفه مرفوع باشد بابتدا چون لا زیدٌ عندی و لا عمروٌ و اگر بعد آن لا

نکره مفرد باشد مکرر با نکره دیگر در پنج وجه روا است چون لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ (بنای هردو فتح)

وَلَا حَوْلٌ وَلَا قُوَّةٌ اِلَّا بِاللّٰهِ (برتنوین مرفوع) وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةٌ اِلَّا بِاللّٰهِ (بنای اول برفتح وثانی برتنوین مرفوع) وَلَا حَوْلٌ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ (برتنوین مرفوع وثانی برفتحه)

وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةً اِلَّا بِاللّٰهِ (بنای اول برفتحه وثانی برتنوین منصوب) پنجم حروف ندا و آن پنج است یا و اَیا و هَیا و اَیْ

و همزهٔ مفتوحه و این حروف منادای مضاف را نصب کنند چون

یَا عَبْدَ اللّٰهِ و مشابه مضاف را چون یَا طَالِعًا جَبَلًا و نکرهٔ غیر معین را

چنانکه اعمی (نابینا) گوید یَا رَجُلًا خُذْ بِیَدِیْ (ای مرد بگیر دست من) و منادای مفرد معرفه مبنی باشد بر علامت

رفع چون یَا زَیْدُ و یَا زَیْدَانِ و یَا مُسْلِمُوْنَ و یَا مُوْسٰی و یَا قَاضِیْ بدانکه

اَیْ و همزه برای نزدیک است و اَیا و هَیا برای دور و یا عام است

فصل

دوم در حروف عامله در فعل مضارع و آن بر دو قسم است قسم اول حروفیکه

فعل مضارع را نصب کنند و آن چهار است اول اَنْ چون اُرِیْدُ اَنْ تَقُوْمَ

و اَنْ با فعل بمعنی مصدر باشد یعنی اُرِیْدُ قِیَامَکَ و بدین سبب او را مصدریه

گویند دوم لَنْ چون لَنْ یَخْرُجَ زَیْدٌ و لن برای تاکید نفی است سوم کَیْ چون

اَسْلَمْتُ کَیْ اَدْخُلَ الْجَنَّةَ (اسلام آوردم تاکه داخل شوم جنت را) چهارم اِذَنْ چون اِذَنْ اُکْرِمَکَ در جواب کسیکه

گوید اَنَا اٰتِیْکَ غَدًا و بدانکه اَنْ بعد از شش حروف مقدر باشد و فعل مضارع را

بنصب کند حتی نحو سرت حتی ادخل البلد و لام جحد نحو ما کان الله لیعذبهم
هرآئینه نیست خداوند که عذاب کند

واو بمعنی الی ان یا الّا ان نحو لالزمنك او تعطینی حقی واو الصرف و
نزد جمهور نحاة ۱۲ نزد سیبویه ۱۲ هرآئینه ملازم خواهم ماند ترا تا آ بدهی حق مرا یا مگر بدهی حق مرا ۱۲

لام کی و فاکه در جواب شش چیزست امر و نهی و نفی و استفهام و تمنی

و عرض و امثلتها مشهورة قسم دوم حروفیکه فعل مضارع را بجزم
دربعض نسخ امثله هریک داخل کتاب ست ۱۲

کنند و آن پنجست لم و لمّا و لام امر و لای نهی و ان شرطیه چون لم

ینصر و لمّا ینصر و لینصر و لاتنصر و ان تنصر انصر بدانکه ان در دو

جمله و د چون ان تضرب اضرب جمله اول را شرط گویند جمله دوم را جزا و ان

برای مستقبل ست اگرچه در ماضی رود چون ان ضربت ضربت و اینجا جزم تقدیری

بود زیراکه ماضی معرب نیست و بدانکه چون جزای شرط جمله اسمیه باشد یا امر یا

نهی یا دعا فا در جزا آوردن لازم بود چنانکه گوئی ان تاتنی فانت مکرم و ان

رأیت زیدا فاکرمه و ان اتاك عمرو فلا تهنه و ان اکرمتنی فجزاك الله خیرا
اگر بیاید ترا عمرو ۱۲ پس خوار مدار او را ۱۲

باب دوم در عمل افعال

بدانکه هیچ فعل غیر عامل نیست و افعال در اعمال بر دو گونه است قسم اول
متصرف باشد یا غیر متصرف چون عسی و کاد تمام باشد یا ناقص چون کان و صار ۱۲

معروف بدانکه فعل معروف خواه لازم باشد یا متعدی فاعل را رفع کند چون قام زید
ای فعلیکه منسوب باشد بفاعل اصلی یا حقیقی یعنی فاعل ظاهر باشد یا مضمر و آنرا معلوم هم گویند ۱۲

وضرب عمرو وشش اسم را نصب کند اول مفعول مطلق را چون قام
زید قیاما وضرب زید ضربا دوم مفعول فیه را چون صمت یوم الجمعة
وجلست فوقک سوم مفعول معه را چون جاء البرد والجبات ای مع
الجبات چهارم مفعول له را چون قمت اکراما لزید وضربته تادیبا پنجم
حال را چون جاء زید راکبا ششم تمیز را وقتیکه در نسبت فعل بفاعل ابهامی
باشد چون طاب زید نفسا اما فعل متعدی مفعول به را نصب کند چون ضرب زید
عمرا واین عمل فعل لازم را نباشد **فصل** بدانکه فاعل اسمیست که پیش ازوی
فعلی باشد مسند بدان اسم بر طریق قیام فعل بدان اسم چون زید در ضرب
زید ومفعول مطلق مصدریست که واقع شود بعد از فعلی وآن مصدر بمعنی آن
فعل باشد چون ضربا در ضربت ضربا وقیاما در قمت قیاما ومفعول فیه اسمیست
که فعل مذکور درو واقع شود واورا ظرف گویند وظرف بر دو گونه است ظرف
زمان چون یوم در صمت یوم الجمعة وظرف مکان چون عند در جلست
عندک ومفعول معه اسمیست که مذکور باشد بعد از واو بمعنی مع چون والجبات
در جاء البرد والجبات ای مع الجبات ومفعول له اسمیست که دلالت کند

بر چیزی که بسبب فعل مذکور باشد چون اِکْرَامًا در قُمْتُ اِکْرَامًا لِزَیْدٍ و حال
اسمیست نکره که دلالت کند بر هیأت فاعل چون رَاکِبًا در جَاءَ زَیْدٌ
رَاکِبًا یا بر هیأت مفعول چون مَشْدُوْدًا در ضَرَبْتُ زَیْدًا مَشْدُوْدًا یا
بسته شده ۱۲
بر هیأت هردو چون رَاکِبَیْنِ در لَقِیْتُ زَیْدًا رَاکِبَیْنِ و فاعل و مفعول را
ذوالحال گویند و آن غالبًا معرفه باشد و اگر نکره باشد حال را مقدم
دارند چون جَاءَنِیْ رَاکِبًا رَجُلٌ و حال جمله نیز باشد چنانچه رَاَیْتُ الْاَمِیْرَ
دیدم ۱۲
وَهُوَ رَاکِبٌ و تمیز اسمیست که رفع ابهام کند از عدد چون عِنْدِیْ اَحَدَ
عَشَرَ دِرْهَمًا یا از وزن چون عِنْدِیْ رِطْلٌ زَیْتًا یا از کیل چون عِنْدِیْ
روغن زیتون ۱۲ پیمانه ۱۲ نزد من
قَفِیْزَانِ بُرًّا یا از مساحت چون مَا فِی السَّمَاءِ قَدْرُ رَاحَةٍ سَحَابًا و مفعول به
دو قفیز گندم ۱۲ نیست در آسمان اندازه کف دست ابر ۱۲
اسمیست که فعل فاعل برو واقع شود چون ضَرَبَ زَیْدٌ عَمْرًا بدانکه این همه
منصوبات بعد از تمامی جمله باشند و جمله بفعل و فاعل تمام شود بدین سبب
گویند که اَلْمَنْصُوْبُ فَضْلَةٌ **فصل** بدانکه فاعل بر دو قسم ست مظهر چون ضَرَبَ
زَیْدٌ و مضمر بارز چون ضَرَبْتُ و مضمر مستتر یعنی پوشیده چون زَیْدٌ ضَرَبَ
که فاعل ضَرَبَ هُوَ ست در ضَرَبَ مستتر بدانکه چون فاعل مؤنث حقیقی باشد

یا ضمیر مونث علامت تانیث در فعل لازم باشد چون قَامَتْ هِنْدٌ وَهِنْدٌ
قَامَتْ اَیْ هِیَ و در مظهر مونث غیر حقیقی و در مظهر جمع تکسیر دو وجه روا
باشد چون طَلَعَ الشَّمْسُ وَطَلَعَتِ الشَّمْسُ وَقَالَ الرِّجَالُ وَقَالَتِ الرِّجَالُ
برآمد آفتاب ۱۲ — گفتند مردان ۱۲

قسم دوم مجهول بدانکه فعل مجهول بجای فاعل مفعول به را برفع کند و باقی را نصب
چون ضُرِبَ زَیْدٌ یَوْمَ الْجُمُعَةِ اَمَامَ الْاَمِیْرِ ضَرْبًا شَدِیْدًا فِیْ دَارِهٖ تَادِیْبًا
مفعول فیه ظرف زمان ۱۲ — مفعول مطلق ۱۲ — جار مجرور متعلق ضرب ۱۲
وَالْخَشَبَةَ و فعل مجهول را فعل مالم یسم فاعله گویند و مرفوعش را مفعول
واو بمعنی مع مفعول معه ۱۲ — ای فعل مفعولیکه ذکر کرده شد فاعل وی ۱۲ — ای نائب فاعل او را ۱۲
مالم یسم فاعله گویند

وصل بدانکه فعل متعدی بر چهار قسم ست **اول**
متعدی بیک مفعول چون ضَرَبَ زَیْدٌ عَمْرًا **دوم** متعدی بدو مفعول که
اقتصار بر یک مفعول روا باشد چون اَعْطٰی و آنچه در معنی او باشد
سببش آنکه درینجا هر دو مفعول مغایر می باشند بالذات پس از حذف یکی و بقای دیگری قباحتی پدید نیاید ۱۲ شرح
چون اَعْطَیْتُ زَیْدًا دِرْهَمًا و اینجا اَعْطَیْتُ زَیْدًا نیز جائز ست **سوم**
یا اعطیت درهما
متعدی بدو مفعول که اقتصار بر یک مفعول روا نباشد و این در افعال قلوب ست
حذف هر دو معا جائز است ۱۲
چون عَلِمْتُ وَظَنَنْتُ وَحَسِبْتُ وَخِلْتُ وَزَعَمْتُ وَرَاَیْتُ وَوَجَدْتُ
چون عَلِمْتُ زَیْدًا فَاضِلًا وَظَنَنْتُ زَیْدًا عَالِمًا **چهارم** متعدی بسه
مفعول چون اَعْلَمَ وَاَرٰی وَاَنْبَأَ وَاَخْبَرَ وَخَبَّرَ وَنَبَّأَ

بواو و نون سالم برای ذوی العقول ست ... جمع سالم بواو و نون ست ... عیون و شیون ... المسلمون ... قال ... است از جمع سالم بواو و نون

ای باب افعال ... متعدی بدو مفعول ... افعال قلوب ... مفعول این افعال

... افعال قلوب ... عَلِمْتُ وَرَاَیْتُ وَوَجَدْتُ ... ظَنَنْتُ وَحَسِبْتُ ... خِلْتُ ... زَعَمْتُ

وحدثَ چون أَعْلَمَ اللّٰهُ زَيْدًا عَمْرًا فَاضِلًا بدانکه این همه مفعولات مفعول
به اند و مفعول دوم در باب عَلِمْتُ و مفعول سوم در باب أَعْلَمْتُ و مفعول له
و مفعول معه را بجائے فاعل نتوانند نهاد و دیگر ها را شاید و در باب
أَعْطَيْتُ مفعول اول بمفعول مالم یسم فاعله لائق تر باشد از مفعول دوم

فصل بدانکه افعال ناقصه هفده اند کَانَ و صَارَ و ظَلَّ و بَاتَ و أَصْبَحَ و أَضْحَى و
أَمْسَى و عَادَ و آضَ و غَدَا و رَاحَ و مَا زَالَ و مَا انْفَكَّ و مَا بَرِحَ و مَا فَتِئَ
و مَا دَامَ و لَيْسَ این افعال بفاعل تنها تام نشوند و محتاج باشند بجزءے
بدین سبب اینها را ناقصه گویند و در جملهٔ اسمیه روند و مسند الیه را برفع (ای مبتدا را ۱۲)
کنند و مسند را (ای خبر را ۱۲) بنصب چون کَانَ زَيْدٌ قَائِمًا و مرفوع را اسم کان گویند و
منصوب را خبر کان و باقی را برین قیاس کن بدانکه بعضی ازین افعال
در بعضی احوال بفاعل تنها تام شوند چون کَانَ مَطَرٌ شد باران بمعنی حَصَلَ و
اورا کان تامه گویند و کان زائده نیز باشد **فصل** بدانکه افعال مقاربه چارست
عَسَى و كَادَ و كَرَبَ و أَوْشَكَ و این افعال در جملهٔ اسمیه روند چون کان اسم را برفع
کنند و خبر را بنصب الا آنکه خبر اینها فعل مضارع باشد با أن (مصدریه ۱۲) چون عَسَى زَيْدٌ

اَنْ یَخْرُجَ یا بی آن چون عَسیٰ زَیْدٌ یَخْرُجُ وشاید کہ فعل مضارع با اَنْ فاعل
مصدریہ ۱۲

عسی باشد واحتیاج بخبر نیفتد چون عَسیٰ اَنْ یَخْرُجَ زَیْدٌ در محل رفع بمعنے
ودرین وقت عسی تامہ باشد ۱۲ش — ای ان یخرج زید ۱۲

مصدر **فصل** بدانکہ افعال مدح وذم چہارست نِعْمَ وحَبَّذَا برای مدح وبِئْسَ و
پس معنی این ہست کہ عسی خروج زید ۱۲

سَاءَ برای ذم وہرچہ مابعد فاعل باشد آن را مخصوص بالمدح یا مخصوص
ای مابعد فاعل این ہر چہار فعل

بالذم گویند وشرط آنست کہ فاعل معرف بلام باشد چون نِعْمَ الرَّجُلُ زَیْدٌ
ای فاعل این افعال سوای حبذا ۱۲

یا مضاف بسوی معرف بلام باشد چون نِعْمَ صَاحِبُ الْقَوْمِ زَیْدٌ یا ضمیر مستتر
ممیز بنکرہ منصوبہ چون نِعْمَ رَجُلًا زَیْدٌ فاعل نِعْمَ هُوَ ست مستتر در نِعْمَ ورَجُلًا
منصوب ست بر تمیز زیرا کہ هُوَ مُبہم ست وحَبَّذَا زَیْدٌ حَبَّ فعل مدح ست وذا
فاعل او وزَیْدٌ مخصوص بالمدح وہمچنین بِئْسَ الرَّجُلُ زَیْدٌ وسَاءَ الرَّجُلُ
عَمْرٌو **فصل** بدانکہ افعال تعجب دو صیغہ از ہر مصدر ثلاثی مجرد باشد اول مَا
جمع باعتبار کثرت افراد است ۱۲ — کہ خالی است از معنی رنگ وعیب

اَفْعَلَہٗ چون مَا اَحْسَنَ زَیْدًا چہ نیکوست زید تقدیرش اَیُّ شَیْءٍ اَحْسَنَ زَیْدًا
چہ چیز نیک کرد زید را ۱۲

مَا بمعنی اَیُّ شَیْءٍ است در محل رفع بابتدا واَحْسَنَ در محل رفع خبر مبتدا
وفاعل اَحْسَنَ ہوست در وی مستتر وزَیْدًا مفعول بہ دوم اَفْعِلْ بِہٖ چون
اَحْسِنْ بِزَیْدٍ صیغہ امر ست بمعنی خبر تقدیرش اَحْسَنَ زَیْدٌ ای صار ذا حسن وبا زائدہ است
یعنی بمعنی فعل ماضی ۱۲

باب سوم در عمل اسمار عامله و آن یازده قسم ست

اول اسمار شرطیه بمعنی اِن و آن نه است مَن و مَا و اَینَ و مَتیٰ و اَنّیٰ و اَیّ و اِذْمَا و حَیثُمَا و مَهْمَا فعل مضارع را بجزم کنند چون مَنْ تَضْرِبْ اَضْرِبْ و مَا تَفْعَلْ اَفْعَلْ و اَینَ تَجْلِسْ اَجْلِسْ و مَتیٰ تَقُمْ اَقُمْ و اَیَّ شَیٍٔ تَاکُلْ اٰکُلْ و اَنّیٰ تَکْتُبْ اَکْتُبْ و اِذْمَا تُسَافِرْ اُسَافِرْ و حَیثُمَا تَقْصِدْ اَقْصِدْ و مَهْمَا تَقْعُدْ اَقْعُدْ دوم اسمای افعال بمعنی ماضی چون هَیهَاتَ و شَتَّانَ و سَرْعَانَ اسم را بنا بر فاعلیت برفع کنند چون هَیهَاتَ یَوْمُ الْعِیْدِ ای بَعُدَ سوم اسمای افعال بمعنی امر حاضر چون رُوَیْدَ و بَلْهَ و حَیَّهَلْ و عَلَیْکَ و دُوْنَکَ و هَا اسم را بنصب کنند بنا بر مفعولیت چون رُوَیْدَ زَیْدًا ای اَمْهِلْهُ چهارم اسم فاعل بمعنی حال یا استقبال عمل فعل معروف کند بشرطِ آنکه اعتماد کرده باشد بر لفظیکه پیش ازو باشد و آن لفظ یا مبتدا باشد در لازم چون زَیْدٌ قَائِمٌ اَبُوْهُ و در متعدی چون زَیْدٌ ضَارِبٌ اَبُوْهُ عَمْرًا یا موصوف چون مَرَرْتُ بِرَجُلٍ ضَارِبٍ اَبُوْهُ بَکْرًا یا موصول چون جَاءَ نِی الْقَائِمُ اَبُوْهُ و جَاءَ نِی الضَّارِبُ

ابو ہٗ عمرًا یا ذوالحال چون جاءنی زیدٌ راکبًا غلامُہٗ فرسًا یا ہمزۂ استفہام

چون اضاربٌ زیدٌ عمرًا یا حرف نفی چون ما قائمٌ زیدٌ ہمان عمل کہ قام و

ضرب میکرد قائمٌ وضاربٌ میکنند پنجم اسم مفعول بمعنی حال و استقبال عمل

فعل مجہول کند بشرط اعتماد مذکور چون زیدٌ مضروبٌ ابوہٗ عمرٌو ومعطیً

غلامُہٗ درہمًا وبکرٌ معلومٌ ابنُہٗ فاضلًا وخالدٌ مخبرٌ ابنُہٗ عمرًا فاضلًا

ہمان عمل کہ ضُرِبَ واُعطِیَ وعُلِمَ واُخبِرَ می کرد مضروبٌ ومعطیً ومعلومٌ

ومخبرٌ می کند ششم صفت مشبہہ عمل فعل خود کند بشرط اعتماد مذکور

چون زیدٌ حسنٌ غلامُہٗ ہمان عمل کہ حَسُنَ می کرد حسنٌ می کند ہفتم

اسم تفضیل واستعمال او بر سہ وجہ است بہ مِن چون زیدٌ افضلُ

من عمرٍو یا با الف ولام چون جاءنی زیدٌ نِ الافضلُ یا باضافت

چون زیدٌ افضلُ القومِ وعمل او در فاعل باشد وآن ہُوَ است فاعل افضلُ

کہ در و مستتر است ہشتم مصدر بشرط آنکہ مفعول مطلق نباشد عمل فعلش کند چون

اعجبنی ضربُ زیدٍ عمرًا نہم اسم مضاف مضاف الیہ را جر کند چون جاءنی

غلامُ زیدٍ بدانکہ اینجا لام بحقیقت مقدر است زیرا کہ تقدیرش آنست کہ غلامٌ لزیدٍ

دهم اسم تام تمیز را بنصب کند و تمامی اسم یا بتنوین باشد چون مَا فِي السَّمَاءِ (نیست در آسمان)
قَدْرُ رَاحَةٍ سَحَابًا یا بتقدیر تنوین چون عِنْدِيْ اَحَدَ عَشَرَ رَجُلًا وَزَيْدٌ اَكْثَرُ (بقدر کف دست ابر)
مِنْكَ مَالًا یا بنون تثنیه چون عِنْدِيْ قَفِيْزَانِ بُرًّا یا بنون جمع چون
هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْاَخْسَرِيْنَ اَعْمَالًا یا مشابه نون جمع چون عِنْدِيْ عِشْرُوْنَ
دِرْهَمًا تا تِسْعُوْنَ یا باضافت چون عِنْدِيْ مِلْؤُهٗ عَسَلًا یازدهم
اسمای کنایه از عدد و آن دو لفظ است کَمْ و کَذَا کَمْ بر دو قسم ست
استفهامیه و خبریه کم استفهامیه تمیز را بنصب کند و کذا نیز چون کَمْ رَجُلًا عِنْدَكَ
وَعِنْدِيْ كَذَا دِرْهَمًا و کم خبریه تمیز را بجر کند چون کَمْ مَالٍ اَنْفَقْتُ وَكَمْ دَارٍ
بَنَيْتُ و گاهی مِنْ جار بر تمیز کم خبریه آید چون قوله تعالی کَمْ مِّنْ مَّلَكٍ فِي السَّمٰوٰتِ
قسم دوم در عوامل معنوی بدانکه عوامل معنوی بر دو قسم ست اول ابتدا یعنی
خلو اسم از عوامل لفظی که مبتدا و خبر برفع کند چون زَيْدٌ قَائِمٌ و اینجا گویند که (این مذهب بصریان ست)
زَيْدٌ مبتدا است مرفوع بابتدا و قَائِمٌ خبر مبتدا است مرفوع بابتدا و اینجا دو مذهب
دیگر ست یکی آنکه ابتدا عامل ست در مبتدا و مبتدا در خبر دیگر آنکه هر یکی از مبتدا و خبر
عامل ست در دیگر (یعنی غیر خود) دوم خلو فعل مضارع از ناصب و جازم فعل مضارع را برفع کند چون

یضربُ زیدٌ اینجا یضربُ مرفوعست زیراکه خالی ست از ناصب و جازم تمام

شد عوامل نحو بتوفیق الله تعالی وعونه خاتمه در فوائد متفرقه که دانستن آن

واجبست و آن سه فصل ست فصل اول در توابع بدانکه تابع لفظی ست که

دومی از لفظ سابق باشد باعراب سابق از یک جهت و لفظ سابق را متبوع

گویند و حکم تابع آنست که همیشه در اعراب موافق متبوع باشد و تابع پنج

نوع ست اول صفت و او تابعیست که دلالت کند بر معنی که در متبوع باشد

چون جاءنی رجلٌ عالمٌ یا بر معنی که در متعلق متبوع باشد چون جاءنی رجلٌ

حسنٌ غلامُهٗ یا ابوهٗ مثلاً قسم اول در ده چیز موافق متبوع باشد در تعریف

و تنکیر و تذکیر و تانیث و افراد و تثنیه و جمع و رفع و نصب و جر چون عندی

رجلٌ عالمٌ و رجلانِ عالمانِ و رجالٌ عالمونَ و امرأةٌ عالمةٌ و امرأتانِ

عالمتانِ و نسوةٌ عالماتٌ اما قسم دوم موافق متبوع باشد در پنج

چیز تعریف و تنکیر و رفع و نصب و جر چون جاءنی رجلٌ عالمٌ ابوهٗ

بدانکه نکره را جمله خبریه صفت توان کرد چون جاءنی رجلٌ ابوهٗ

عالمٌ و در جمله ضمیری عاید بنکره لازم باشد دوم تاکید و او تابعیست

که حال متبوع را مقرر گرداند در نسبت یا در شمول تا سامع را شک نماند و

تاکید بر دو قسم ست لفظی و معنوی تاکید لفظی بتکرار لفظ است چون زَیدٌ

زَیدٌ قَائِمٌ و ضَرَبَ ضَرَبَ زَیدٌ و اِنَّ اِنَّ زَیداً قَائِمٌ و تاکید معنوی بهشت

لفظ ست نَفسٌ و عَینٌ و کِلَا و کِلتَا و کُلٌّ و اَجمَعُ و اَکتَعُ و اَبتَعُ و اَبصَعُ چون

جَاءَنِی زَیدٌ نَفسُهٗ و جَاءَنِی الزَّیدَانِ اَنفُسُهُمَا و جَاءَنِی الزَّیدُونَ اَنفُسُهُم

و عَینٌ را برین قیاس کن و جَاءَنِی الزَّیدَانِ کِلَاهُمَا وَ الهِندَانِ کِلتَاهُمَا

و کِلَا و کِلتَا خاص‌اند بمثنی و جَاءَنِی القَومُ کُلُّهُم اَجمَعُونَ وَ اَکتَعُونَ

وَ اَبتَعُونَ وَ اَبصَعُونَ بدانکه اَکتَعُ و اَبتَعُ و اَبصَعُ اتباع‌اند

به اَجمَعُ پس بدون اَجمَعُ و مقدم بر اَجمَعُ نباشند سوم بدل

و او تابعیست که مقصود به نسبت او باشد و بدل بر چهار قسم ست

بدل الکل و بدل الاشتمال و بدل الغلط و بدل البعض بدل الکل آنست

که مدلولش مدلول مبدل منه باشد چون جَاءَنِی زَیدٌ اَخُوکَ و

بدل البعض آنست که مدلولش جزو مبدل منه باشد چون

ضُرِبَ زَیدٌ رَاسُهٗ و بدل الاشتمال آنست که مدلولش متعلق بمبدل منه

۲۷

یا در عجم علم باشد یا بے تصرف منقول بعرب گردد و با این یا متحرک الاوسط باشد چون شتر یا زائد از سه حرف

باشد چون سُلِبَ زَیْدٌ ثَوْبُهٗ و **بدل الغلط** آنست که بعد از غلط بلفظی دیگر یاد کنند چون مَرَرْتُ بِرَجُلٍ حِمَارٍ **چهارم عطف بحرف** و او تابعیست که مقصود باشد به نسبت با متبوعش بعد از حرف عطف چون جَاءَنِیْ زَیْدٌ (قید واقعی ست احترازی نیست) وَعَمْرٌو و حرف عطف ده است در فصل سوم یاد کنیم انشاء الله تعالی و او را عطف نسق نیز گویند **پنجم عطف بیان** و او تابعیست غیر صفت که متبوع را روشن گرداند چون اَقْسَمَ بِاللّٰهِ اَبُوْ حَفْصٍ عُمَرُ وقتیکه بعلم مشهور تر باشد و جَاءَنِیْ زَیْدٌ اَبُوْ عَمْرٍو (یعنی ابو عمرو) وقتیکه بکنیت مشهور تر باشد

فصل دوم

در بیان منصرف و غیر منصرف **منصرف** آنست که هیچ سبب از اسباب منع صرف در و نباشد و **غیر منصرف** آنست که دو سبب از اسباب منع صرف در و باشد و اسباب منع صرف نه است عدل و وصف و تانیث و معرفه (یعنی علمیت) و عجمه و جمع و ترکیب و وزن فعل و الف و نون مزیدتان چنانچه در عُمَرُ (مثال عدل تقدیری) عدلست و علم و در ثُلٰثُ و مَثْلَثُ (مثال عدل تحقیقی) صفت است و عدل و در طَلْحَةُ (نام مردی) تانیث ست (لفظی) و علم و در زَیْنَبُ تانیث معنوی است و علم و در حُبْلٰی (زن باردار) تانیث ست بالف مقصوره و در حَمْرَاءُ (زن سرخ) تانیث ست

بالف ممدوده واین مونث بجای دو سبب ودر ابراهیم عجمه است وعلم ودر
ای بالف ممدوده ومقصوره ۱۲ ای غیر کلام عرب ۱۲ منه

مساجد ومصابیح جمع منتهی الجموع بجای دو سبب ودر بعلبک ترکیب است
جمع مسجد ۱۲ جمع مصباح ۱۲

وعلم ودر احمد وزن فعل است وعلم ودر سکران الف ونون زائدتان ست و

وصف ودر عثمان الف ونون زائدتان ست وعلم وتحقیق غیر منصرف از کتب دیگر

معلوم شود **فصل سوم** در حروف غیر عامله وآن شانزده قسم ست اول حروف تنبیه

وآن سه است الا واما وها دوم حروف ایجاب وآن شش ست نعم وبلی و

اجل وای وجیر وان سوم حروف تفسیر وآن دو است ای وان کقوله
بفتح جیم وسکون یا وکسر راء ۱۲

تعالی نادیناه ان یا ابراهیم چهارم حروف مصدریه وآن سه است ما و
ای نادینا بلفظ هو قولنا یا ابراهیم

ان وان ما وان در فعل روند تا فعل بمعنی مصدر باشد پنجم حروف تحضیض

وآن چهار ست الا وهلا ولولا ولوما ششم حروف توقع وآن قد است

برای تحقیق در ماضی وبرای تقریب ماضی بحال ودر مضارع برای تقلیل هفتم حروف

استفهام وآن سه است ما وهمزه وهل هشتم حروف ردع وآن کلا ست
یعنی زجر وتبری از مضمون ما قبل ۱۲

باز گردانیدن وبمعنی حقا نیز آمده است چون کلا سوف تعلمون نهم تنوین وآن
در جواب کسیکه گوید فلان یبغضک مثلا ۱۲

پنج است تمکن چون زید وتنکیر چون صه ای اسکت سکوتا ما فی وقت ما

تنوین فمعناه اُسْكُتِ السُّكُوْتَ الْآنَ و عوض چون يَوْمَئِذٍ و مقابله چون

مُسْلِمَاتٍ و ترنّم که در آخر ابیات باشد شعر اَقِلِّي اللَّوْمَ عَاذِلَ وَالْعِتَابَنْ
نام معشوقه

وَقُوْلِيْ اِنْ اَصَبْتُ لَقَدْ اَصَابَنْ ٭ و تنوین ترنّم در اسم و فعل و حرف و دو اما چهار

اولین خاص ست باسم دهم نون تاکید در آخر فعل مضارع ثقیله و خفیفه چون اِضْرِبَنَّ اِضْرِبَنْ

یازدهم حرف زیادت و آن هشت حرف ست اِنْ و اَنْ و مَا و لَا و مِنْ و کاف و

با و لام چهار آخر در حروف جر یاد کرده شد دوازدهم حروف شرط و آن دو واست

اَمَّا و لَوْ اَمَّا برای تفسیر (تفصیل) و فا در جوابش لازم باشد کقوله تعالیٰ فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَّ سَعِيْدٌ

فَاَمَّا الَّذِيْنَ شَقُوْا فَفِي النَّارِ وَاَمَّا الَّذِيْنَ سُعِدُوْا فَفِي الْجَنَّةِ و لَوْ برای انتفای

ثانی بسبب انتفای اول چون لَوْ كَانَ فِيْهِمَا آلِهَةٌ اِلَّا اللّٰهُ لَفَسَدَتَا سیزدهم

لَوْلَا و او موضوعست برای انتفای بسبب وجود اول چون لَوْلَا عَلِيٌّ لَهَلَكَ

عُمَرُ چهاردهم لام مفتوحه برای تاکید چون لَزَيْدٌ اَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو و

پانزدهم مَا بمعنی مادام چون اَقُوْمُ مَا جَلَسَ الْاَمِيْرُ شانزدهم حروف
برای جمع میان معطوف و معطوف علیه بدون ملاحظه ترتیب ۱۲

عطف و آن ده است واو و فا و ثُمَّ و حَتّٰی و اِمَّا و اَوْ و اَمْ و لَا و بَلْ و لٰكِنْ
برای ترتیب و مهلت ۱۲

تمت

چون بحث مستثنیٰ در کتاب نحو میر نبود برای فائدۂ طلاب افزوده شد

بدانکه مستثنیٰ لفظیست که مذکور باشد بعد اِلّا و اخوات آن یعنی غَیْر و سِوٰی و سَوَاء و حَاشَا و خَلَا و عَدَا و مَا خَلَا و مَا عَدَا و لَیْسَ و لَا یَکُوْنُ تا ظاهر گردد که منسوب نیست بسوی مستثنیٰ آنچه نسبت کرده شده است بسوی ماقبل وی و آن بر دو قسم ست متصل و منقطع متصل آنست که خارج کرده شود از متعدد بلفظ اِلّا و اخوات وی مثل جَاءَنِی الْقَوْمُ اِلَّا زَیْدًا پس زید که در قوم داخل بود از حکم مجی خارج کرده شد و منقطع آن باشد که مذکور بعد اِلّا و اخوات وی خارج کرده نشود از متعدد بسبب آنکه مستثنیٰ داخل نباشد در مستثنیٰ منه مثل جَاءَنِی الْقَوْمُ اِلَّا حِمَارًا که حمار در قوم داخل نبود بدانکه اعراب مستثنیٰ بر چهار قسم ست اوّل آنکه اگر مستثنیٰ بعد اِلّا در کلام موجب واقع شود پس مستثنیٰ همیشه منصوب باشد نحو جَاءَنِی الْقَوْمُ اِلَّا زَیْدًا و کلام موجب آنکه در ان نفی و نهی و استفهام نباشد و همچنین در کلام غیر موجب اگر مستثنیٰ را بر مستثنیٰ منه مقدم گردانند منصوب خوانند نحو مَا جَاءَنِی اِلَّا زَیْدًا اَحَدٌ و مستثنای منقطع همیشه منصوب باشد و اگر مستثنیٰ بعد خلا واقع شود بر مذهب اکثر علما منصوب باشد بعد مَا خَلَا و مَا عَدَا و لَیْسَ و لَا یَکُوْنُ همیشه

دانست که ... حاشا و خلا و عدا و ما عدا و لیس و لا یکون ... ند و صرفیان ... افعال اند زیرا که صرفیان حرف ... از بنیاد طاعری

الفاظ وارد ند و نحویان چون معانی افعال در آنها نمی یابند و افعال بودن آنها نیافته اند بلکه مانند حروف در استثنا افعال شمرده اند و ذکر کرده نمی توانند که صورت افعال باشند واسمی که بعد اینها باشد منصوب بر مفعولیت نمایند و غیر و سوی و سواء از اسماء

١٣١

و مستثنیٰ اند و از بر است که مستثنیٰ مستقل لهذا اسمیکه بعد اینها واقع می شود مجرور باشد بر اضافت و اعراب مستثنیٰ منه نفس اینها بود چنانکه در آخر بحث مذکور ست ١٢

منصوب باشد نحو جاءَنِی القومُ خلا زیداً و عدا زیداً الخ دوم آنکه مستثنیٰ بعد الّا در کلامِ غیر موجب
واقع شود و مستثنیٰ منه ہم مذکور باشد پس دران دو وجہ رواست یکی آنکه منصوب باشد بر سبیل
استثنا و دیگر آنکه بدل باشد از ماقبل خویش چون ماجاءَنِی اَحدٌ اِلّا زیداً و اِلّا زیدٌ
سوم آنکه مستثنیٰ مفرغ باشد یعنی مستثنیٰ منه مذکور نباشد و در کلام غیر موجب
واقع شود پس اعراب مستثنیٰ بر الّا درین صورت بحسب عوامل مختلف باشد
نحو ماجاءَنِی اِلّا زیدٌ و مارأیتُ اِلّا زیداً و مامررتُ اِلّا بزیدٍ چہارم آنکه مستثنیٰ بعد
لفظ غیر و سوی و سوٰی و سواء واقع شود پس مستثنیٰ را مجرور خوانند و بعد حاشا بر مذہب اکثر نیز مجرور
باشد و بعضی نصب ہم جائز داشته اند چون جاءَنِی القومُ غیرَ زیدٍ و سوی زیدٍ و سواءَ ۳۲
زیدٍ و حاشا زیدٍ و بدانکه اعراب لفظ غیر مثل اعراب مستثنیٰ بالّا باشد در جمیع صور تہائے
مذکوره چنانکه گوئی جاءَنِی القومُ غیرَ زیدٍ و غیرَ حمارٍ و ماجاءَنِی غیرَ زیدٍ اِن القومُ و ما
جاءَنِی اَحدٌ غیرُ زیدٍ و غیرَ زیدٍ و ماجاءَنِی غیرُ زیدٍ و مارأیتُ غیرَ زیدٍ و مامررتُ
بغیرِ زیدٍ و بدانکه لفظ غیر موضوع است برائے صفت و گاه برای استثنار
آید چنانکه الّا برائے استثنا موضوع است و گاه در صفت مستعمل شود نحو قوله تعالےٰ
لَوْ کَانَ فِیْہِمَا آلِہَةٌ اِلّا اللّٰہُ لَفَسَدَتَا یعنی غیرُ اللہِ و ہمچنین لَا اِلٰہَ اِلّا اللّٰہُ

خلاصه

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلوة على سيد المرسلين
محمد واله واصحابه اجمعين اعلم ارشدنا وارشدك
الله تعالى ارشادا تاما ان اللفظ العربي الموضوع للمعنى اما
مفرد او مركب فالمركب جملة وكلام ومركب اضافي ومركب
توصيفي ومركب امتزاجي والمفرد يسمى كلمة وهي
اسم وفعل وحرف فالاسم معرب ومبني والمعرب
مرفوع ومنصوب ومجرور فالمرفوع فاعل ومفعول مالم يسم فاعله
ومبتدأ وخبر المبتدأ وخبر ان واخواتها واسم كان واخواتها
وخبر لا لنفي الجنس واسم ما ولا بمعنى ليس والمنصوب
المفعول المطلق والمفعول به والمفعول فيه والمفعول له والمفعول معه

والحالُ والتمييز والمستثنى واسم انّ واخواتها وخبرُ كان
واخواته واسم لا لنفي الجنس وخبرها ولا بمعنى ليس المجرور
بالمضاف وما دخله حرف من حروف الجر وسيجئ ذكرها
ويجئ لكل من المرفوع والمنصوب والمجرور توابعُ يكون اعرابها
كاعرابه وهي خمس النعت والتاكيد والمعطوف بحرف العطف
وستعرفه والبدل وعطف البيان والمبني المضمراتُ و
اسماء الاشارة والموصولاتُ والكنايات واسماء الافعال واسماء
الاصوات وبعضُ الظروف ايضا الاسم على قسمين مشتق
وجامد فالمشتق اسم الفاعل واسم المفعول والصفة
المشبهة واسم التفضيل واسم الزمان واسم المكان واسم
الآلة والجامد ماسواه كالمصدر وغيره والفعل ماضٍ
ومضارعٌ والامر بلا لام والامرُ باللام والنهيُ فالماضي والامر
اي الامر الحاضر المعروف ۱۲
بلا لام مبنيان وما سواهما معربٌ ثم المضارع يرتفع اذا
تجرد عن الناصب والجازم وينتصب بالناصب وينجزم بالجازم

ويجيء ذكر الناصب والجازم في بحث الحرف و اما الامر

باللام والنهي فينجزم ما ابدا ثم اعلم ان الفعل لازم او متعد

فاللازم ما لا يقتضي مفعولا به مثل جاء وقت الصلوة والمتعدي

ما يقتضيه وهو على ثلاثة انواع متعد الى مفعول به واحد

كضرب او متعد الى مفعولين مثل علم واعطى او متعد الى

علم زيد عمرا فاضلا ۱۲

ثلاثة مفاعيل نحو اعلم والحروف منه حروف عاملة و

نحو اعلم زيد عمرا بكرا فاضلا ۱۲

منه حروف غير عاملة فالعاملة الجار وهي سبعة عشر

حرفا الباء والتاء والكاف واللام والواو ومذ ومنذ وخلا

وعدا ورب وحاشا ومن وعن وعلى وحتى وفي والى والنواصب

للفعل المضارع وهي اربعة ان ولن وكي واذن والجوازم للمضارع

وهي خمسة ان ولم ولما ولام الامر ولا النهي والحروف المشبهة

التي تنصب الاسماء وترفع الاخبار وهي ان وان وكان ولكن

وليت ولعل وتلحقها ما فتلغى وتدخل حينئذ على الافعال ايضا

وحروف النداء التي تنصب المنادى المضاف والمشبه والنكرة

٣٥

اصل جزم باقی است ۱۲ و

ومبنی بر سکون و منذ مبنی بر ضم است

لغت بر اصل است و چنانکه بعض گمان

کرده اند که اصلش من و اذ بود و ازین رو

دلیلی نیست بر صحت این مذهب و مذ و

ومنذ جر دو گاهی حرف جر مستعمل میشوند

وهي خمسة يا وأيا وهيا وأي والهمزة ولا النافية للجنس وما ولا
بمعنى ليس وغير العاملة الحروف العاطفة وهي الواو والفاء
وثم وحتى وأو وإما وأم ولا وبل ولكن وحروف التنبيه وهي
ألا وأما وها وحروف الإيجاب وهي نعم وبلى وإي وأجل وجير
وإن وحروف التفسير وهي أي وأن وحروف التحضيض وهي
هلا وألا ولولا ولوما ويليها الفعل لفظا أو تقديرا وحرف
التوقع وهو قد وحروف الاستفهام وهي الهمزة وهل وحرف
الردع وهو كلا وقد جاء بمعنى حقا وكذلك ما المصدرية وأن
ولو وإما للشرط وتاء التأنيث فالساكنة منها تلحق آخر الماضي
والمتحركة آخر الاسم والتنوين وهو نون ساكنة تتبع حركة الآخر
لا لتأكيد الفعل ونون التأكيد مخففة أو مشددة وتختص
بالفعل وتدخل في الأمر والنهي والاستفهام
والتمني والعرض والقسم وقلت في النفي

قد تمت الخلاصة

جمل

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله مصلياً و مسلماً بافتتاح هو المستعان اعلم
ان اصل الجملة على اربعة اوجه اسمية و فعلية
وظرفية وشرطية فالاسمية ما يتركب من المبتدأ
والخبر مثل زيد قائم والفعلية ما يتركب من الفعل
وفاعله مثل قام زيد والظرفية ما يتركب من الظرف
والمظروف مثل عندك مال والشرطية ما يتركب من الشرط
والجزاء مثل ان تكرمني اكرمك وصفة الجملة تسعة
المبينة ما يبين الكلام السابق المجمل مثل الكلمة
على ثلثة اقسام اسم و فعل و حرف المعللة ما هي

علة لما قبلها مثل قوله عليه السلام لا تصوموا في هذه

الايام فانها ايام اكل وشرب وبعال المعترضة

فانها الخ جملة معللة است كه علة ماقبل خود است ۱۲ — بازی کردن بازن وجماع کردن ۱۲

ما وقعت بين الكلامين بلا تعلق بينهما مثل قال

ابو حنيفة رحمه الله النية في الوضوء ليست بشرط

المستانفة ما يبين سوال السائل مثل لما رفعت

زيدا لانه فاعل النتيجة هي ما يتولد من الكلام

السابق نحو الجزم مختص بالافعال والخفض مختص بالاسماء

فليس بالافعال خفض ولا في الاسماء جزم الابتدائية

ما وقعت في اول الكلام مثل الكلمة على ثلثة اضرب

المقطوعة ما وقعت بلا ارتباط شئ بالتعداد مثل

الباب الثاني في العوامل اللفظية القياسية الحالية

ما تركب من الحال وصاحبه مثل جاءني زيد راكبا

وابوه راكب المعطوفة ما عطف على سابقه

ونظائره كثيرة في العبارات العربية

جمله درمیان دو کلام متغایر وبهمین جهت اکثر درمیان فعل ومعمول او ومبتدا وخبر وموصول وصله او وقسم وجواب او وموصوف وصفت او واقع میشود ۱۲

تتمه

بسم الله الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العالمین والعاقبة للمتقین والصلوٰة علی رسوله محمد سید العالمین وعلی اٰله واصحابه اجمعین

بدل از رسوله وموصوف یا ذو الحال وسید العالمین صفت یا حال ۱۲

اعلم یا بنیّ اطال الله عمرك واعطاك علما نافعا ان المبتدأ

بدان ۱۲ ای پسرمن دراز کند خدا عمر ترا وبخشد ترا علم نفع دہندہ ۱۲

وخبره مرفوعان ابدا نحو زید قائم والفاعل مرفوع والمفعول به منصوب نحو ضرب زید عمرا ومفعول ما لم یسم فاعله

ای مفعول فعلیکه ذکر کرده شود فاعل او ۱۲

ایضا مرفوع نحو ضُرِبَ زیدٌ واعلم انّ کان وصار واصبح ولیس وما ولا المشبهتین بلیس واخواتها ترفع الاسم وتنصب

وامثال کان وصار واصبح وغیره ۱۲

الخبر نحو کان زید قائما وانّ وانّ ولکنّ المشددة ولیت ولعلّ تنصب الاسم وترفع الخبر نحو انّ زیدا قائم واما اذا اتصل بها

ما الكافة فيبطل عملها نحو انما زيد قائم والحال منصوب نحو

جاءني زيد راكبا وظرفا الزمان والمكان منصوبان ايضا

نحو خرجت يوم الجمعة وقمت خلفك والتمييز منصوب نحو

جاءني عشرون رجلا واسم لا لنفي الجنس ان كان نكرة غير

مضافة فهو مبني نحو لا رجل في الدار والمستثنى من الكلام المثبت

كذلك منصوب نحو جاءني القوم الا زيدا والمستثنى من الكلام

المنفي يجوز الرفع فيه على البدل والنصب على الاستثناء نحو

ما جاءني القوم الا زيد وزيدا والمنادى المفرد مضموم بلا تنوين

نحو يا زيد والمنادى المضاف منصوب بلا تنوين نحو يا عبد الله

ومن وعن والى وفي وخلا وعلى تخفض الاسم نحو من زيد وكذا

الباء والكاف نحو بزيد وكزيد وحروف تخفض المقسم به هي الباء

والواو والتاء نحو بالله لافعلن كذا والمضاف اليه مجرور نحو

غلام زيد والاعراب والاضافة مخصوصان بالاسم واعلم ان

كل اسم فيه سببان من تسعة اسباب او سبب يقوم مقامهما يكون

٤١

فی موضع الجر منصوبان بلا تنوین وهی التعریف والتانیث ووزن الفعل و

الوصف والعدل والعجمة والترکیب وصیغة منتهی الجموع والالف والنون الزائدتان

لفظے کہ واضع آن عرب نباشد چون ابراہیم ۱۲

واعلم ان اعراب اربعة اشیاء یتبع اعراب الاول وهی الصفة کجاءنی زید

الاسم ۱۲

العاقل والعطف نحو جاءنی زیدٌ وعمروٌ والتاکید نحو قام القوم کلهم

والبدل نحو قام زیدٌ عمک التطابق بین الصفة والموصوف شرط فی

تابعیت کہ مقصود بہ نسبت بود ۱۲

الاعراب والتعریف والتنکیر والتذکیر والتانیث والافراد والتثنیة

ای رفع ونصب وجر ۱۲

والجمع المعرفة ما یقع علی شیٔ بعینه وهی خمسة اوجه اسم العلم و

چیزیکہ بر شیٔ معین دلالت کند ۱۲

الضمیر والاشارة وما فیه الالف واللام وما اضیف الی احد هذه

الاربعة والنکرة ما تقع علی کل امة کرجلٍ وامرأةٍ المذکر ما

یخلو عن الالف المقصورة والممدودة الزائدتین والتاء التی تصیر فی الوقف ها

والمؤنث ما فیه واحد منها واعلم ان اصل الاعراب بالحرکات

واما اعراب التثنیة والجمع السلامة فبالحروف التثنیة رفعا بالالف

ای جمع بواو ونون نہ بالف وتا ۱۲

والنون نحو جاءنی الزیدان ونصبا وجرا بالیاء نحو رأیت الزیدین ومررت

وفتح ما قبلها ۱۲

بالزیدین والجمع رفعا بالواو والنون نحو جاءنی الزیدون ونصبا وجرا بالیاء

وضم ما قبلها ۱۲ — السالم للمذکر ۱۲

اوکه ثقیل ست بلحاظ خفت ماقبل یا تا حالت معتدل پیدا آید وکسرهٔ ماقبل یا در جمع بسبب ثقل کسره وقلت جمع بنسبت

وكسر ما قبل الياء نحو رأيت الزيدين ومررت بالزيدين ونون التثنية
والجمع مكسورة ومفتوحة وكلتاهما تسقطان عند الاضافة نحو غلاماك
ابدا سقوط افتادن ۱۲
وبنوك واعراب ستة الاسماء مضافة الى غير ياء المتكلم بالحروف
بالواو رفعا وبالالف نصبا وبالياء جرا وهي ابوك واخوك وحموك
وهنوك وفوك وذو مال تقول جاءني ابوك ورأيت اباك ومررت
بابيك وكذا البواقي **واعلم** ان كلم العرب تنقسم على ثلثة اقسام
اسم وفعل وحرف **فالاسم** نحو زيد **والفعل** نحو قام **والحرف**
مثل من وعن فلما اجتمع فعل واسم وحرف واسمان على وجه
الافادة سميا كلاما نحو قام زيد وزيد قائم واضرب زيدا فالاسم
المتمكن والفعل المضارع معرب وما وراءهما مبني **فالمعرب** ما حركته
وسكونه بسبب عامل **والمبني** ما حركته وسكونه لا بعامل اعلم ان
الافعال على اربعة انواع **فعل ماض** وهو مبني على الفتح نحو قام
وفعل مضارع وهو مرفوع نحو يضرب ابدا اذا دخل فيه ان ولن فمنصوب واذا دخل
چون از نواصب وجوازم خالی باشد ۱۲
فيه لم فمجزوم **والامر والنهي** هما مجزومان نحو اضرب ولا تضرب **تمت التتمة**
ودیگر اخوات او نحو لما وغیره ۱۲

بسم الله الرحمن الرحيم

بعد توحید خداوند و درود مصطفی — نعت آل پاک پیغمبر رسول مجتبی

ای خداوند تمام عالم

هست مدح خسرو غازی معین الدین حسین — حامی دین آفتاب معدلت ظل خدا

مبتدا — نام بادشاه — عدل — سایه

بر خلائق واجب و بر بنده باشد فرض عین — چون دعای شاهزاده سال و ماه صبح و مسا

خبر — مثل دعای شاهزاده که بر خلائق واجب و بر بنده زاده عین

نصرت و فتح و ظفر اقبال و جاه و سلطنت — باد باقی هر دو را تا هست امکان بقا

نصرت با معطوفات خود که فتح و ظفر وغیره باشد مبتدا — خبر

بیان عوامل النحو وانواعها

عامل اندر نحو صد باشد چنین فرموده اند — شیخ عبد القاهر جرجانی پیر هدا

عامل چیزیست که بسبب او معنی مقتضی اعراب متقوم پذیرد کافیه

معنوی از وی دو باشد جمله دیگر لفظیند — باز لفظی شد سماعی و قیاسی ای فتی

بعد از نعت باید هم چنین دعای شاهزاده بر جمله عالم واجب بر بنده فرض ست و محتمل که از بنده انسان اراده کرده باشد

۴۳

آن سماعی سیزده نوع است بی روبی وریا	زان نود و یک دان سماعی هفت دیگر بر قیاس

النوع الاول

کاندرین یک بیت آمد جمله بیچون وچرا	نوع اول هفده حرف جر بود میدان یقین
رب حاشا من عدا فی عن علی حتی الی	باو تا و کاف و لام واو و منذ و مذ خلا

النوع الثانی والثالث

ناصب اسمند ورافع در خبر ضد ما و لا	إنّ بأنّ أنّ كأنّ ليت لكنّ لعلّ

النوع الرابع

ناصب اسمند پس این هفت حرف ای مقتدا	واو و یا و همزه و الا ایا و ای هیا

النوع الخامس

نصب مستقبل کنند این جمله و ام قتضا	آن و لن پس کی اذن این چار حرف معتبر

النوع السادس

پنج حرف جازم فعلند هر یک بی دغا	إن و لم لما و لام امر و لای نهی نیز

النوع السابع

ایما انّی نه اسم جازمند مر فعل را	من و ما مهما و ای حیثما اذ ما متی

النوع الثامن

ناصب اسم منکر نوع ہشتم چار اسم
هست چون تمیز باشد آن منکر هرکجا

یعنے آن اسم نکرہ را نصب کند ہرگاہ آن نکرہ تمیز باشد

اولین لفظ عشر باشد مرکب با احد
همچنین تا تسع تسعین بر شمر این حکم را

باز ثانی کم چو استفهام باشد نی خبر
ثالث ایشان کاین رابع ایشان کذا

چون کم رجلا عندک اے چند مرد نزد تو ہستند

النوع التاسع

نہ بود اسمای افعالی کز ان شش ناصبند
دونک بله علیک حیهل باشد وها

ام حاضر اند

پس رویدا باز رافع اسم را هیهات دان
باز شتان هست سرعان یاد گیر این بیها

ای بعد — چون سرعان زید

النوع العاشر

نوع عاشر سیزده فعلند کایشان ناقصند
رافع اسمند و ناصب در خبر چون ما و لا

کان صار اصبح امسی و اضحی ظل بات
ما فتی ما دام ما انفک لیس باشد از قفا

بحرکات ثلثہ ثای مثنات فوقانیہ

ما برح ما زال افعالی کز نها مشتقند
هر کجا بینی همین حکم است در جمله روا

النوع الحادی عشر

دیگر افعال مقارب عمل چون ناقصند	هست آن کاد کرب باوشک و دیگر عسیٰ

النوع الثانی عشر

دیگر افعال یقین و شک بود کان بر دو اسم	چون در آید هر یکی منصوب سازد هر دو را
خلت باشد با علمت پس حسبت باز عمت	پس ظننت باز رایت وپس وجدت بیخطا

النوع الثالث عشر

رافع اسمای جنس افعال مدح و ذم بود	چار باشد نعم بئس ساء آنکه حبذا

عوامل قیاسیه

بعد ازان هفت قیاسی اسم فاعل مصدرست	اسم مفعول و مضاف و فعل باشد مطلقا
پس صفت باشد که آن مانند اسم فاعلست	هفتم اسم تام باشد ناصب تمییز را

عوامل معنویه

عامل فعل مضارع معنوی باشد بدان	همچنین معنی بود عامل یقین در مبتدا
بجهت آنکه در تلفظ نیاید ۱۲	
دولت اقبال و جاه شاهزاده پر کمال	در تضاعف باد دائم ختم کردم بر دعا
	یک جزرا دو چندان گردانیدن ۱۲ مل

تمت

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

بہترین کلام حمد ملک العلام ست و خوشترین حمل نعت سید الانام علیہ و علی
ستایش ۱۲ — بالفتح صفت ۱۲
آلہ و اصحابہ الف الف تحیۃ و سلام اما بعد مخفی مباد کہ بندۂ عاصی المتمسک
سلام گفتن ۱۲
بفضل اللہ الہادی الٰہی بخش فیض آبادی برای افادت مبتدیان سطری
چند در تحقیق جملہ و کلام از کتب معتبرہ مثل رضی و منہل و شرح صمدیہ صدر الدین مدنی
وغیرہ جمع نمودم و عمدۃ المرام فی تحقیق الجملۃ والکلام نام نہادم امید از
ناظران بالانصاف آنکہ اگر خطای بیفتد باصلاحش کوشند و اگر لغزشی یابند
بذیل عفو پوشند و ارجو من اللہ تعالیٰ ان یوفقنی لانہ ولی التوفیق و بیدہ
امید میدارم از خدای برتر کہ توفیق دہد مرا زیرا کہ صاحب توفیق ست و بدست اوست
ازمۃ التحقیق بدان اسعدنی و اسعدک اللہ تعالیٰ فی الدارین کہ
مہارہای تحقیق ۱۲ — نیکبخت کند مرا و نیک بخت کند ترا اللہ تعالیٰ در دو جہان
لفظ موضوع یا جزو او بر جزو معنی دلالت می کند یا نہ اول را مرکب
یعنی چیزیکہ انسان باو تلفظ می نماید و مخصوص ست برای معنی ۱۲
گویند و ثانی را مفرد و آن بر چہار گونہ است یکی آنکہ لفظ جزو ندارد چون
ہمزۂ استفہام دوم جزو دارد و آن جزو دلالت ندارد اصلا چون زید سوم
جزو دال دارد لیکن بر جزو معنی مقصود دلالت ندارد چون عبد اللہ و تأبط
شرا در حالت علمیت چہارم جزو دلالت بر معنی مقصود داشتہ باشد لیکن دلالت

مقصود نبود مثل حَیَوانٌ ناطِقٌ در وقت علمیت برای شخص انسانی اما

مرکب بر دو نوع است ناقص و تام ناقص آنکه سکوت متکلم بران صحیح نباشد

واین قسم را مرکب غیر مفید نیز گویند واین هم بر دو نوع است تقییدی و غیر

تقییدی تقییدی آنکه جزو ثانی او قید اول باشد چون غلامُ زیدٍ واین را

مرکب اضافی گویند و رَجُلٌ فاضِلٌ واین را مرکب توصیفی خوانند و اما غیر

تقییدی آنکه جزو ثانی او قید اول نباشد وآن سه قسم ست دو ازان مبنی است

ویک معرب اما آنکه مبنی ست بر دو نوع ست یکی آنکه جزو دومش متضمن حرفی

باشد چون خَمْسَةَ عَشَرَ واین مرکب بنائی و تعدادی گویند دوم آنکه جزو دومش

صوت باشد چون سِیبَوَیْه و نِفْطَوَیْه واین را مرکب صوتی گویند اما آنکه

آخر هر دو مبنی بر کسر است ۱۲

معرب ست آنست که جزو دومش صوت و متضمن حرف نباشد چون بَعْلَبَکُّ و حَضْرَمَوْتُ

واین را مرکب مزجی و مرکب منع صرف خوانند تام آنکه بجهت حصول فائده تام

بمخاطب سکوت متکلم بران صحیح باشد وآنرا مرکب اسنادی و مفید و جمله و

کلام نیز گویند فائده در تساوی جمله و کلام اختلافست شیخ جمال الدین بن هشام

در مغنی گفته که کلام از جمله خاصست و مرادف نیست زیرا که کلام قولیست مفید بالقصد

ای کلام مرادف جمله نیست ۱۲

تام کتابی

و مُراد از مفید چیزیست که دلالت کند بر معنی که سکوت متکلم بر و صحیح بود و جمله عبارتست

از فعل و فاعل و مبتدا و خبر و چیزیکه بمنزلهٔ یکی از مبتدا یا خبر باشد مثل ضَرَبَ زَیْدٌ

اللِّصَّ وَاَقَائِمٌ الزَّیْدَانِ وَکَانَ زَیْدٌ قَائِمًا وَظَنَنْتُهٗ قَائِمًا و وجه عموم اینکه

در جمله افادت شرط نیست بخلاف کلام و بهمین جهت جملة الشرط و جملة الجواب

و جملة الصلة بسبب عدم افادت می گویند نه کلام و در شرح تهذیب النحو مذکور ست

که از کلام بعضی مفهوم میشود که جمله اخص ست از کلام زیراکه بر کلام ملک العلام

کلام گفته میشود نه جمله و نزد اکثر کلام مرادف جمله است و بهمین است ظاهر کلام

زمخشری در مفصل و بدر دمامینی در تحفه گفته که اندلسی در شرح مفصل در باب مبتدا

و خبر ذکر کرده که جمله و کلام در اصطلاح مترادف ست و برهمین ست رائے اکثر نحاة

فائده جمله باعتبار تقسیم اوّلی بر دو قسم ست خبریه و انشائیه خبریه آنست که قائلش را

در یک وقت صادق و کاذب توان گفت پس اگر برائے نسبت او خارج

مطابق باشد صادق ست و رنه کاذب و انشائیه آنست که قائلش را صادق

و کاذب هیچ نتوان گفت و باعتبار تقسیم ثانی بر چهار نوع است اسمیه و فعلیه و

ظرفیه و شرطیه یعنی اگر جزو اولش اسم باشد اسمیه است چون زَیْدٌ قَائِمٌ و اگر فعل باشد

فعلیه چون قَامَ زَیْدٌ و چون حرف نه مسند باشد و نه مسند الیه لهذا در مثل یَا زَیْدُ و
اِنَّ زَیْدًا قَائِمٌ حرف را اعتباری نیست چه اوّل قائم مقام اَدْعُوْ است پس
فعلیه باشد و ثانی اسمیه و ظرفیه آنکه جزو اولش ظرف باشد و جار مجرور هم دران
داخل ست و آخر او اسم مرفوع چون عِنْدِیْ زَیْدٌ و فِی الدَّارِ زَیْدٌ عندی
و فی الدار ظرف ست و زید مرفوع بنا بر فاعلیت نزد اخفش زیرا که عمل ظرف
مشروط باعتماد نیست و سهیلی گفته که رفع اسم بعد ظرف و مجرور بنا بر فاعلیت
صحیح نیست بلکه بنا بر ابتدا یعنی عندی و فی الدار خبر مقدم است و زید مبتدای
مؤخر و ازینجاست که بعضی جمله ظرفیه را در جمله اسمیه داخل میسازند و جمله شرطیه
آنکه مصدر بحرف شرط بود یا بکلمه که متضمن معنی شرط باشد بر دو جمله و در مثل اِنْ
تُکْرِمْنِیْ اُکْرِمْهُ و جمله انشائیه بر ده قسم ست اول امر چون اِضْرِبْ دوم
نهی چون لَا تَضْرِبْ سوم استفهام چون هَلْ ضَرَبَ زَیْدٌ چهارم تمنی چون
لَیْتَ زَیْدًا حَاضِرٌ پنجم ترجی چون لَعَلَّ عَمْرًا غَائِبٌ ششم عقود چون
بِعْتُ و اشْتَرَیْتُ هفتم ندا چون یَا اَللّٰهُ هشتم عرض چون اَلَا تَنْزِلُ بِنَا فَتُصِیْبَ
خَیْرًا نهم قسم چون بِاللّٰهِ لَاَفْعَلَنَّ کَذَا دهم تعجب چون مَا اَحْسَنَهٗ

توضیح مقام اینکه در اخبار جملهٔ انشائیه اختلاف مشهور است و درین مسئله سه قول است اول بودن جملهٔ انشائیه خبر ممنوع است

وَاَحْسِنْ بِهٖ بدانکه جمله نزد بعضی مبنی الاصل ست لهٰذا او را اعراب محلی خواهد بود پس
بچه مرتبه حسین است زید ۱۲

جمله با هر دو قسم که خبریه و انشائیه باشد یا در محل اعراب ست یا نه اول بر طبق اختیار صاحب صمدیه بر هفت قسم ست و شارح دو قسم بران زیاده نموده و یا مبنی سه قسم چنانکه خواهی دانست قسم اول خبریه که خبر از مبتدا یا یکی از نواسخ واقع شود و برای او محل رفع از اعراب است یا نصب در باب کَانَ و کَادَ و ما و لا مُشبهتان بلیس مثل بِمَا کَانُوْا یَظْلِمُوْنَ وَمَا کَادُوْا یَفْعَلُوْنَ وَمَا زَیْدٌ اَبُوْهُ قَائِمٌ وَلَا رَجُلٌ یَتَصَدَّقُ و ابن هشام گفته که در مثل زَیْدٌ اِضْرِبْ وَ عَمْرٌو هَلْ جَاءَكَ نزد بعضی رفع است بنا بر خبریت و همین صحیح است و نزد بعضی نصب بقول مضمر که همان خبر ست زیرا که جملهٔ انشائیه خبر نمی باشد و ما مینی گفته که اضمار قولِ نصب را معین نمی سازد زیرا که جائز ست که مَقُوْلٌ فِیْهِ کَذَا مقدر باشد پس محکی عنه در محل رفع ست بنا بر آنکه نائب فاعل واقع است و جائز ست که اَقُوْلُ فِیْهِ کَذَا مقدر بود پس در محل نصب باشد فائده در جمله که خبر از مبتدا ست رابط ضرور ست و آن یا ضمیر مطابق مبتدا باشد خواه مذکور بود مثل زَیْدٌ ضَرَبْتُهٗ خواه مقدر مثل اَلسَّمْنُ مَنَوَانِ بِدِرْهَمٍ ای مِنْهُ مَنَوَانِ مگر هر گاه جمله

واین قول جماعت کوفیه است و از ایشان است ابن الانباری و محققین گفته‌اند که این وهم است که از اشتراک لفظ خبر میان متقابل انشا و خبر مبتدا پیدا شده و دوم جواز وقوع مگر بتاویل قول محذوف که در حقیقت بیان خبر است مثل زید اضربه و تقدیرش زید مقول فیه اضربه یا اقول فیه اضربه یا مقول فیه اضربه پس محل بیان انشاء اضربه و اینقول ابن

٥١

سراج است و جمعی همان وهم مذکور است که خبر احتمال صدق و کذب هر دو دارد و جملهٔ انشائیه محتمل نیست سوم جواز وقوع بغیر تاویل و این قول جماعتیست که بعضی از انها ابن مالک و رضی و تفتازانی و ابن هشام و علامه کافیجی گفته که اخبار بجملهٔ ندائیه مثل زید یا اخاه و جملهٔ معطیه مثل لکن و بات و حتی بالاتفاق جائز نیست ۱۲

که خبر واقع شده است مبتدا را شامل باشد خواه از روی لفظ و معنی هر دو خواه مجرد از
روی لفظ برین تقدیر احتیاج بجانب ضمیر نخواهد افتاد مثل اَلْحَاقَّةُ مَا الْحَاقَّةُ یا
جمله که خبر ست شامل باشد بر چیزیکه مبتدا را شامل بود مثل زَیْدٌ نِعْمَ الرَّجُلُ
پس زید مبتدا است و نعم الرجل خبر و رابط میان مبتدا و خبر اشتمال جمله است
بر جنس که مبتدا و غیره را شامل ست و آن الرجل معرف بلام جنس بنا بر مشهور و بر بنا
قول جواز زَیْدٌ مَاتَ النَّاسُ وَعَمْرٌو کُلُّ النَّاسِ یَمُوْتُوْنَ لازم میشود و حال آنکه
کسی قائل جواز نیست لهذا بعضی گفته اند که رابط اشتمال جمله است مر مبتدا را از روی
معنی بر قول اخفش در صحت این مسأله و بر قول اینکه ال در نعم و بئس برای
عهد ست نه برای جنس یا جمله که خبر واقع ست شامل باشد بر اشارت بجانب مبتدا
و آن اشارت در ارتباط قائم مقام ضمیر بود مثل وَالَّذِیْنَ کَذَّبُوْا بِاٰیٰتِنَا وَاسْتَکْبَرُوْا
عَنْهَا اُولٰٓئِکَ اَصْحٰبُ النَّارِ وَلِبَاسُ التَّقْوٰی ذٰلِکَ خَیْرٌ یا جمله که خبر واقع ست
نفس مبتدا بود در معنی برین تقدیر هم احتیاج بضمیر نیفتد مثل قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ
قسم دوم حالیه و آن جمله ایست که حال واقع شود و محل او از اعراب
نصب باشد و او را سه شرط است **اول** آنکه خبریه باشد نه انشائیه رضی ایا

کرده که جملهٔ حالیه را واجبست که خبریه باشد و ابن هشام گفته که بر خبریه بودن جملهٔ
حالیه اجماع است دوم آنکه جملهٔ مصدر بحرف استقبال که سین و سوف باشد
نبود بجهت منافات حال با استقبال بر حسب ظاہر نہ بحقیقت و ازین شرط جملهٔ شرطیه
خبریه خارج شد چنانکه مطرزی گفته که جملهٔ شرطیه حال نمی باشد زیراکه او مستقبل است
و ہر گاہ قصد نمائی که جملهٔ شرطیه حال آید گوئی جَآءَنِیْ زَیْدٌ وَّهُوَ اِنْ تُسْأَلْ یُعْطِ
یعنی جملهٔ شرطیه را اوّلاً حال گردانی سوم در جملهٔ حالیه از رابط ضرورست در
جملهٔ اسمیه بواو و ضمیر ہر دو ربط داده می شود یا بمجرد واو یا بمجرد ضمیر مثل وَلَا تَقْرَبُوا
الصَّلٰوةَ وَاَنْتُمْ سُکٰرٰی وَلَئِنْ اَکَلَهُ الذِّئْبُ وَنَحْنُ عُصْبَةٌ وَتَرَی الَّذِیْنَ کَذَبُوْا
عَلَی اللّٰهِ وُجُوْهُهُمْ مُّسْوَدَّةٌ و ہر گاہ جملهٔ اسمیه بعد عاطف باشد مثل آیهٔ کریمه
مثال مجرد ضمیر
فَجَآءَهَا بَأْسُنَا بَیَاتًا اَوْ هُمْ قَآئِلُوْنَ یا جملهٔ اسمیه مؤکد بمضمون جمله بود مثل
الٓمّٓ ذٰلِكَ الْکِتٰبُ لَا رَیْبَ فِیْهِ آوردن واو ممنوع باشد و در فعلیه که در ان
حالیه
فعل مضارع مثبت بغیر قد باشد مجرد ضمیر کافیست مثل جَآءَ زَیْدٌ یَّسْرَعُ
و با قد ضمیر معه واو واجب بود مثل لِمَ تُؤْذُوْنَنِیْ وَقَدْ تَّعْلَمُوْنَ اَنِّیْ
رَسُوْلُ اللّٰهِ اِلَیْکُمْ جملهٔ تعلمون حال از واو ضمیر تؤذوننی واقع است

واگر مضارع منفی باشد یا ماضی مثبت یا منفی از روے معنی مثل اسمیه است درانیکه
رابط ضمیر و واو هر دو یا مجرد واو یا مجرد ضمیر باشد تفصیلش اینکه اگر مضارع منفی
بلاست مثل مثبت باشد در لزوم ضمیر و تجرد از واو مثل وَمَا لَنَا لَا نُؤْمِنُ بِاللّٰہِ
واگر بواو آید بر مذهب اصح مبتدا مقدر بود چنانکه در تسهیل منصوص است و اگر منفی بلم ولما
وما سوای لن ست دران هر سه وجه جائز است و لن چون حرف استقبال ست
درینجا دخلی ندارد و اگر ماضی مثبت بعد الا آید مثل مَا يَأْتِيْهِمْ مِنْ رَّسُوْلٍ اِلَّا
كَانُوْا بِهٖ يَسْتَهْزِءُوْنَ یا پس لفظ او مثل لَاَضْرِبَنَّهٗ اِنْ اَطَاعَ اَوْ عَصٰى
ضمیر و خلو از واو لازم بود اگر حال مؤکد فعل ماضی ست یعنی تا موجود بودن فی والحال
اکثر منتقل نمیشود ضمیر هم متروک میباشد و اگر فعل ماضی غیر اینها است دران هر سه
وجه جائز ست و در ماضی مثبت از لفظ قد ضرورست اگرچه مقدر باشد مثال قد
ملفوظ آیه کریمه اَفَتَطْمَعُوْنَ اَنْ يُّؤْمِنُوْا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيْقٌ مِّنْهُمْ و مثال قد
مقدر آیه کریمه هٰذِهٖ بِضَاعَتُنَا رُدَّتْ اِلَيْنَا ای قَدْ رُدَّتْ اِلَيْنَا و همین ست
مذهب فرا و مبرد و مازنی و جماعتی از محققین متاخرین بلکه تمامی بصریین و نزد
کوفیه و اخفش احتیاج بجانب تقدیر قد نیفتد زیراکه وقوع ماضی حال بغیر قد کثیر ست

واختیار کرده است اورا ابو حیان قسم سوم جمله که مفعول به واقع شود محل او

نصب ست بشرطیکه نائب از فاعل نباشد و جمله در صورت مفعول به واقع شود اول

جمله محکی بقول بود مثل قَالَ اِنِّیْ عَبْدُ اللّٰهِ دوم مفعول ثانی باب علمت و خبر کان

و مفعول ثالث باب اعلمت واقع شود سوم جمله که عامل او معلق واقع شود و گاهی

جمله که مفعول به واقع میشود نائب از فاعل میباشد پس محل او رفع بود و این بنا بر

قول خاص ست قسم چهارم جمله که مضاف الیه واقع شود و فعلیه باشد خواه

اسمیه محل او جر است و مضاف اکثر ظرف زمان باشد مثل وَاذْكُرُوْٓا اِذْ اَنْتُمْ

قَلِیْلٌ و نزد جمهور اذا مثل اذ چون اِذَا جَآءَ نَصْرُ اللّٰهِ وَالْفَتْحُ و لمّا نیز نزد کسیکه

باسمیت او قائل ست مضاف بود مثل لَمَّا جَآءَ زَیْدٌ جَآءَ عَمْرٌو و از ظروف مکان

سوای حَیْثُ بجانب جمله مضاف نمیشود و در استعمال اکثر اضافت حیث

بجانب جمله فعلیه بود قسم پنجم جمله واقعه در جواب شرط جازم یعنی اِنْ و اخوات او محل او

جزم ست نحو مَنْ یُّضْلِلِ اللّٰهُ فَلَا هَادِیَ لَهٗ و اگر برین جمله جوابیه اذا فجائیه

در آید واجب بود اسمیت آن و وجود اِن جازمه نحو وَ اِنْ تُصِبْهُمْ سَیِّئَةٌ بِمَا

قَدَّمَتْ اَیْدِیْهِمْ اِذَا هُمْ یَقْنَطُوْنَ و اگر این جمله مصدر بمضارع بود

مجزوم باشد لفظاً ومحلاً هر دو نحو إن تضرِب أضرِب قسم ششم جمله ایست
که تابع مفرد بود ومحل او در رفع ونصب وجر موافق متبوع خواهد بود این جمله نزد
جمهور بر دو نوع ست اول جمله منعوت بها که نعت از منعوت واقع شود وآن
در محل رفع ونصب وجر باشد دوم جمله معطوف بحرف مثل أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ
فَوْقَهُمْ صَافَّاتٍ وَيَقْبِضْنَ وزمخشری وابن جنی وابن مالک وابن هشام
جمله مبدله را زیاده نموده مثل وَأَسَرُّوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا قسم هفتم جمله که
تابع جمله واقع شود محل او در رفع ونصب وجر بر حسب متبوع باشد وآن یا
معطوف باشد مثل زَيْدٌ قَامَ وَقَعَدَ أَبُوهُ ویا بدل بشرطیکه از جمله متبوع در
ادای مراد اوفی باشد مثل قول شاعر شعر أَقُولُ لَهُ ارْحَلْ لَا تُقِيمَنَّ عِنْدَنَا
وَإِلَّا فَكُنْ فِي السِّرِّ وَالْجَهْرِ مُسْلِمَا + تمام شد جمل هفتگانه بر طبق تقسیم شیخ
بهاؤالدین عاملی امادو دیگر گفت علی صدرالدین المدنی شارح صمدیه که
ابن هشام در مغنی گفته از جمل که برای شان محلی از اعراب ست یکی جمله
مستثنا ست که محل او نصب ست مثل لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيْطِرٍ إِلَّا مَنْ تَوَلَّى وَكَفَرَ
فَيُعَذِّبُهُ اللَّهُ الْعَذَابَ الْأَكْبَرَ ودمامینی گفته که کسی پیش ازین حروف

بجہت تخصیص یا تعرض نکرہ دوم جملہ مسند الیہاست مثل سَوَاءٌ عَلَیْہِمْ ءَاَنْذَرْتَہُمْ
ہرگاہ سواء خبر باشد و آنذرتہم مبتدا و دمامینی گفتہ از جمل کہ براے شان محلی
از اعراب ست جملہ ایست کہ صلہ اَل واقع شود اما آن جمل کہ برای شان
محلی از اعراب نیست نیز بر ہفت نوع است **نوع اول** جملہ مستانفہ است
و ابتدائیہ نیز نام اوست لیکن اول اوضح و آن بر دوگونہ است یکی آنکہ در
ابتدای کلام آید خواہ از روی لفظ خواہ از روی نیت اول چنانکہ ابتدا زگوئی زَیْدٌ قَائِمٌ
وَقَامَ زَیْدٌ وثانی مثل ذاکیا جَاءَ زَیْدٌ دوم جملہ کہ تعلق او از ما قبل مقطوع بود
مثل آیہ کریمہ لَا یَحْزُنْکَ قَوْلُهُمْ اِنَّ الْعِزَّةَ لِلّٰهِ جَمِیْعًا و ہمچنین جملہ معمولہ عامل
ملغی بجہت تاخر خود مثل زَیْدٌ قَائِمٌ اَظُنُّ **نوع دوم** جملہ معترضہ است اعتراضیہ
ہم نام دارد و آن جملہ ایست کہ میان دو چیز متلازم در آید کہ از شان ہر دو عدم
توسط اجنبی باشد و فائدہ او تقویت و تسدید کلام ست و این جملہ اکثر در میان
فعل و معمول او کہ فاعل باشد یا مفعول و مبتدا و خبر و موصول و صلہ و قسم و جواب
و موصوف و صفت مثل اِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُوْنَ عَظِیْمٌ و میان شرط و جواب
(تحقیق این قسم ست بزرگ اگر دانید)
و مجرور و جار خواہ اسم باشد و خواہ حرف در آید مثل فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوْا وَلَنْ تَفْعَلُوْا

فاتقوا النار و هذا غلام والله زید و بوالله الف درهم **نوع سوم** جمله مفسره

پس حذر کنید از آتش ۱۲ فتح الرحمن

و تفسیریه و مبینه نیز نام دارد و آن فضله است که کاشف حقیقت چیزے باشد که پیش او بود و همین ست قول ابن هشام در معنی مثل آیه کریمه اِنَّ مَثَلَ عِیْسٰی عِنْدَ اللّٰهِ کَمَثَلِ اٰدَمَ خَلَقَهٗ مِنْ تُرَابٍ مذهب اصح آنست که برای مفسره محلی از اعراب نیست **فائده** مفسره بر سه قسم ست یکی مجرد از حروف تفسیر مثل خَلَقَهٗ مِنْ تُرَابٍ دوم مقرون بای سوم مقرون بان که از حروف تفسیر ست مثل فَاَوْحَیْنَآ اِلَیْهِ اَنِ اصْنَعِ الْفُلْکَ **نوع چهارم** جمله که صله موصول واقع شود و آن موصول خواه اسمی باشد خواه حرفی مثل جَاءَ الَّذِیْ قَامَ اَبُوْهُ جمله قام ابوه بجهت وقوع او صله محلے از اعراب ندارد بخلاف اسم موصول که بحسب اقتضای عامل معرب محلاً خواهد بود بدلیل ظهور اعراب در نفس موصول مثل لِیَقُمْ اَیُّهُمْ فِی الدَّارِ وَلَاُکْرِمَنَّ اَیُّهُمْ عِنْدَکَ وَ امْرُرْ بِاَیِّهِمْ هُوَ اَفْضَلُ و شرط ست که صله جمله خبریه و معلوم برای مخاطب و شامل باشد بر ضمیری که در افراد و تذکیر و غیره مطابق موصول باشد زیرا که جمله بواسطه موصول صفت

پس وحی فرستادیم بسوے وی که بساز کشتی ۱۲

معرفه می گردد و از شرط جمله منعوت بها اینست که خبریه بود و این بنابر
مذهب جمهور ست نوع پنجم جمله که در جواب قسم افتد و فعل و حرف قسم
هر دو مذکور بود یا مجرد حرف یا هر دو مذکور نباشد اول مثل قولک
أُقسِمُ بِاللهِ لَأَفعَلَنَّ كَذَا دوم مثل وَالقُرآنِ الحَكِيمِ إِنَّكَ لَمِنَ المُرسَلِينَ
سوم أَمْ لَكُمْ أَيْمَانٌ عَلَيْنَا بَالِغَةٌ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ إِنَّ لَكُمْ لَمَا تَحْكُمُونَ
پس برای لافعلن ولمن المرسلین وان لکم لما تحکمون محلی از اعراب
نیست زیراکه در جواب قسم آمده و هرگاه در کلام شرط و قسم
ملفوظ یا مقدر جمع شود چیزیکه ازان مقدم بود بر جواب او کفایت
کنند مثال شرط مقدم إِنْ جَاءَ زَيْدٌ وَاللهِ أُكْرِمْهُ مثال قسم
مقدم ملفوظ به وَاللهِ إِنْ جَاءَ زَيْدٌ لَأُكْرِمَنَّهُ مثال قسم
مقدر مثل وَلَئِنْ لَمْ يَفْعَلْ مَا آمُرُهُ لَيُسْجَنَنَّ و بعضے گفته اند کوفیه
نیز جواب را براے شرط اگرچه موخر باشد جائز داشته
اند و ابن مالک متابعت آنها نموده و بصریه منع نموده اند مگر هرگاه
قسم و شرط بر چیزیکه بجانب خبر محتاج بود مقدم باشد مثل مبتدا و

اسم در باب کان و اِنّ و مفعول اول در باب ظن و ثانی در باب اعلم

جواب شرط برای قسم کافی باشد **نوع ششم** جملہ کہ در جواب شرط

غیر جازم کہ اِذا و لو لاٰ و لمّا و کیف باشد واقع شود مثل اِذا جئتنی اکرمتُک

ولو جاءَ زیدٌ لاکرمتُک ولو لا زیدٌ لاکرمتُک ولمّا جاءَ زیدٌ اکرمتُک

وکیف تصنعُ اصنعُ **نوع ہفتم** جملہ کہ تابع جملہ باشد کہ

محلی از اعراب ندارد مثل جاءَنی زیدٌ فاکرمتُہ برائے جملہ فاکرمتہ

محلی از اعراب نیست زیرا کہ بر جملہ جاءَنی زید کہ مستانفہ است

ومحلی از اعراب ندارد عطف است قد تمّ الکلامُ فی تحقیقِ

الجملۃِ والکلامِ اٰخرُ دعوٰنا اَنِ الحمدُ للّٰہِ ربِّ

العٰلمین والصلوٰۃُ علٰی رسولہٖ محمّدٍ

وّاٰلہٖ واصحابہٖ اجمعین ۃ

ۃ ۃ ۃ ۃ ۃ

ۃ ۃ ۃ ۃ

ۃ

ع مثل زید واللہ ان تقم اقم و زید ان تقم واللہ اقم جملہ شرطیہ خبریست و قسم تاکید پس اجابت قسم و حذف جواب شرط جائز است ہمین تصریح کردہ است ابن مالک در تسہیل ۶۰ و ابن عصفور وغیرہ بجانب ترجیح جواب شرط رفتہ ۱۲

ع وجملہ کہ جواب از شرط جازم باشد مقترن بفا و اذا فجائیہ بود ہمین حکم دارد مثل ان تقم فقم و ان قمت قمت ۱۲

شرح مائة عامل عبد الرسول

بسم الله الرحمن الرحیم

ابتدا سازم بنام پاک آن بی ابتدا / در رهِ ادراکِ او هر عقل را عجز انتها

نیست در انشای کس مسندنه آتش احتیاج / غیر او هرگز نباشد فاعلیت را سزا

از پی آمرزشِ عالم گزید از جمله خلق / ذاتِ بی همتا چو خود یعنی محمد مصطفی

معنی لفظ خدائی مدعای امر کن / باعثِ ایجادِ عالم سیّدِ هر دو سرا

شورشِ عشق ازل هم زلفِ محبوبی بود / شد شکن پیرای او صد شانه همچون والضحی

نسبت آدم باد چون نسبتِ مقصد بفعل / گفتم اینک مجمل از نحوی بپرس این نکته را

خارج از حد عدد بروی صلوٰة آن احد
هم بر آل پاک و اصحاب کرامش با صفا

سیما صدیق اکبر پیشوای اهل دین
حضرت فاروق بنمودش عدالت اقتدا

آنکه خبر بروی نیاید اسم ذوالنورین راست
سر این معنی که می فهمد بجز عقل رسا

آن شه مسند نشین صدر ایوان غدیر
شهسوار عرصهٔ حق تاجدار انما

شد بلا گردان او روح الامین پروانه وار
آن امیر المومنین شمع شبستان هدا

آنچه عنوان را بود نسبت معنون را همان
هست نسبت مصطفی را با علی مرتضی

بندگی هر چار اصحاب بیرنگ خلاف
همچو بو در گل بدل دارم خفی و برملا

مخزن علم الهی منشا فیض ازل
جانشین مصطفی زوج بتول پارسا

آنکه بر گرد حریمش عصمت آمد پرده دار
غیر ازین دیگر چه باشد بضعهٔ خیر الورا

نیست جائز نام پاکش بر زبان آوردنم
گر دهن سازم وضو از چشمهٔ آب بقا

اصل آن یکتا دو گوهر گزین اوصاف شان
عقل کل دارد بدیوار تحیر اتکا

هر دو در میدان عشق حق جری و یکه تاز
آن یکی مسموم وآن دیگر شهید کربلا

رنگ نقش پاک شان تا ریخت بر لوح وجود
بوسها بر خامه و صد بار نقاش قضا

بشنو از سر کردهٔ تردامنان عبد الرسول
سنی صوفی غلام خاصهٔ هر چار تا

[illegible]

گر ز پی تسهیل حفظ مبتدی کردم بنحو | هیچ اندک مایهٔ خود نظم چندان مبتها

هان نگیری خورده گر یابی درو لفظ سقیم | نیست آسان نظم کردن مسئلهٔ عربیا

کلمه لفظ مفرد و موضوع باشد پس بدان | اسم و فعل و حرف اقسام ثلثه مر ورا

پس مرکب از دو کلمه گاه میباشد مفید | گه خبر زو یا طلب مفهوم می گردد ترا

هست نام آن کلام و جمله هم در عرف نحو | پس دو قسم جمله دان اسمیه و فعلیه را

جزو اول اسم گر باشد بدان اسمیه هست | جزو اول مبتدا ثانی خبر شد غالبا

جملهٔ فعلیه ترکیبش ز فعل و فاعل است | جزو اول فعل فاعل جزو ثانی شد ورا

اسم را باشد علامت لام و تنوین حرف جر | فعل ماضی و مضارع امر باشد دائما

اسم را تقسیم بشنو ظاهر است و مضمر است | پس ضمائر جمله هفتاد است و ظاهر ماسوا

قال قالا بشنوی تا قلت قلنا همچنین | هو هما تا نحن بشنو قاله قد قالنا

همچنین ایاه تا ایای ایانا شمار | پس له را بر شماری همچنین تا لی لنا

نکره هست و معرفه گه نکره را اسم جنس | گوئی و مخصوص دانی معرفه این سته را

مضمرات اعلام موصولات اعنی الذی | التی اللاتی اللائی و من ای و ما

چارم اسماء الاشاره ذا و تا پس تر اولا | همچنین ذو اللام سادس وان مضاف خمسه را

٦٣

[illegible]

پس بدانی کلمه گر آخرش شد مختلف	ای برفع و نصب و جر یا جزم معرب دان ورا
نام این هر چار اعرابست حادث میشود	هر یکی زینها بعامل بشنو از من جا لیا
عامل اندر نحو صد بر قول شیخ اهل یقین	جمله لفظیند الا معنوی از وی دو تا
پس بعو و لفظی دو قسم اول قیاسی هفت جمله	قسم ثانیش سماعی شد نود یک دان ورا
پس سماعی سیزده نوع است هر یک بعد تو	می شود تفصیل اینک یادگیرش جمله را
نوع اول حرف جر مشهور زینها هفده اند	کاندرین یک بیت قائل میشمارد جمله را
با و تا و کاف و لام و واو و منذ و مذ خلا	رب حاشا من عدا فی عن علی حتی الی
شرح هر یک می کنم حالا بتوفیق اله	از برای چند معنی آمد استعمال با
استعانت هست و الصاق و تقابل هم بدل	پس بدانی تعدیه سببیه و ظرفیه را
تقدیه تجرید در معنی عن باشد گهی	نیز استعطاف و زین قسم شد مطلقا
زائده باشد قیاسا بعد استفهام و نفی	پس سماعا در خبر گاهی گهی در مبتدا
نیز در مفعول و فاعل زائده شد بر سماع	پس بدان این قسم مخصوص باشد لفظ تا
نیست هرگز جائز استعمال او در سوال	هم در و فعل قسم محذوف باشد دائما
بهر تشبیه ست و استعلا و تعلیل و قران	گاه در معنی مثل اسم ست کاف ای مقتدا

بهر تاکید است زائد همچو لیس کمثله | گه برای غیر تاکید ست چون قالوا کذا
هست مخصوص ظواهر از مبر شد خلاف | چون شود بر آن داخل فاصل آری نقطها
تا که لفظش را نباید با گمان التباس | نیز مکفوف از عمل می باشد از الحاق ما
لام باشد بهر استحقاق و ملک و اختصاص | تعدیه تعلیل و نفع و هم بمعنی الی
استغاثه عاقبت تهدید در معنی وقت | هست فی و معنی عن گر بعد قول آری درا
نیز در معنی عند و بعد و فی باشد گهی | گه ردیف من شود گاهی بمعنی علی
فعل و شبهش در عمل را یافت گاهی تقویت | نیز از بهر قسم گزوی تعجب شد بنا
گاه از بهر تعجب هست استعمال او | در ندا و غیر او بشد در بیت شاعر ای
زائده هم می شود گاهی مثالش را بجو | از اجاد لمسلمین بس گیر یاد این حرف را
میشود مکسور با مظهر الا استغاث | می شود مفتوح با مضمر الا با یا
واو از بهر قسم مخصوص اسم ظاهر ست | در سوال و ذکر فعل او نیست مستعمل چو تا
منذ و مذ مجرور ایشان گر زمان حاضر ست | بهر ظرفیت وگر ماضی شدست بهر ابتدا
گر بود معدود چون مذ خمسة یا منذ خمس | معنی ایشان بدان مجموع معنی من الی
هر دو را با اسم ظاهر اختصاصی کامل ست | شد مبر واندرین معنی مخالف ثانیا

گر زاسمای ظروف نداین وپس معنی شان
در زمان حاضر و معدود و مدت گو ولی
رب اکثر بهر تکثیر ست در تقلیل کم
یا ضمیر مبهم و مفرد مذکرش تمیز
بعد واو اضمار او اکثر بود لیکن ضمیر
بعد بل باشد قلیل اکنون بدان این فائده
پس بمفعولیت مجرورش بود منصوب گاه
بعد او ماضی ست لفظاً یا که معنی پس گهی
همبرین تقدیر مدخولش بود ماضی ولی
اینکه رب اسم قول اخفش و سکاکیست
بای مفتوحه مشدد یا مخفف هر یکی
هست بی تا یا بتا متحرکه یا ساکنه
ضم را و با تخفیف است و با تشدید هم
بهر استثنا خلا و حاشا عدا باشد ولی

اول المدة بگوئی فی زمان قد مضی
گاه کسر میم هر دو جائز آمد مطلقا
نکره موصوفه مجرورش بباید غالبا
نزد بصری نکره منصوبه باشد مطلقا
نیست مدخولش کثیر اضمار او ما بعد فا
کو ست در اعراب زائد نی بمعنی ای فتا
گاه مرفوع المحل آمد بنا بر ابتدا
از عمل مکفوف می باشد پی الحاق ما
شد قلیل اعمال و داخل بود نش اسمیه را
یا دگر اکنون لغات شانزده مر رب را
با ضم و با فتح را پس هر یکی زین چارها
بعد ازین اثنا عشر اربع دگر باید ترا
هست ضم را فتحش نیز با اسکان با
گاه در معنی تنزیه ست حاشا ای فتا

مثل حاشا لله یا حاشا له کو و مثال
لمعاذ الله

اکثر استعمال فعلیت بود در یاقین

من برای ابتدا لیکن کثیر اندر مکان

نیز از بهر بیان کو هست با مجرور خویش

وضع موصولست جایش از علامات بیان

بهر تبعیض و قسم سببیه و نسبت بدل

بهر ظرفیت مکانی یا زمانی هست فی

بهر تعلیل و تصاحب هم بود بهر قیاس

عن بود بهر تجاوز کردن چیزی ز چیز

بهر تعلیل و بدل شد نیز در معنی فی

گه شود محذوف عن پس بعد مجرورش و گر

نیز اسم آمد بمعنی بعد یا جانب اگر

بهر استعلا علی شد نیز از بهر ضرر

زائده از بهر تعویض ست و در معنی مع

همبرین تقدیر لازم گشت اسمیت ورا

پس بمفعولیت آمد نصب با بعدین ورا

در زمان هم گاه گاهی مثل سرت من نسا

واقع اندر موقع حال و کند نصب اقتضا

در مقابل گر آئی آری بدانی ابتدا

نیز تجرید ست و زائد هم بباید مطلقا

نیز ظرفیت مجازی هم بمعنی علی

گو میان فاضل و مفضول سابق یافت جا

خواه زائل شد ز ثانی یا نگردد زوجدا
نحو رمیت عن القوس

گاه در معنی من گاهی بمعنی علی

عن شود زائد که تا این خود عوض باشد ورا

هیشود داخل برو من یا شود داخل علی

بهر تعلیل و تجاوز هم بدان ظرفیه را
نحو ولتکبروا الله علی ما هدیکم ای لهدایته ایاکم

نیز در معنی لکن گاه در معنی با

برمجرورش باشد نحو علیها و علی الفلک تحملون یا بما که قریب مجرورست نحو او اجد علی النار هدی

از دخول من بدانش اسم در معنی فوق	پس بج ان حتی برای انتها شد غالبا
شد کثیرا معنیش مع بهر تعلیل ست کم	بهر استثناست کمتر پس الی در انتها
غالب آمد لیکه در معنی مع باشد قلیل	نیز در معنی لام و عند و فی وانی ورا

تکمیل

چار حرف جر بود دیگر که نبود مشتهر	کی بود در کیمه از بهر غرض زان چارها
هست مجرورش بغالب مای استفهام و بس	لیکه محذوف الالف مکتوب می باشد بها
نزد عیسی لات مجرورش زمان چون لات حین	معنی او نفی مابعد ست چون معنی لا
چون به لولا مضمر مجرور گردد متصل	هست نزد سیبویه او جاره چون لولاکما
معنی او امتناع شئ بود بوجود غیر	شد لعل حرف جر در یک لغت بهر رجا
از پی هر جاره متعلق ضرور آمد ضرور	خواه باشد فعل یا باشد مشابه فعل را
یا که تاویلش بشبه فعل راجع می شود	یا اشیر ست آن سوی معنی فعل بیخطا
گر یکی زینها بود مذکور ربطش وه بوی	ورنه از بهرش مقدر کن یکی زین چارها
چند حرف جر بدان مستغنی از متعلق اند	رب حاشا لات لولا هم خلا دیگر عدا
هم لعل آمد گر پس حرف زائد در کلام	سابقا تفصیل هر زائد بیان کردم ترا

گاه حرفِ جر شود محذوف پس مجرور او — گه شود منصوب تقدیرش بدست افکیا

شاهد ار خوانی بخوان وَاختارَ مُوسیٰ قومَهٗ
ای من قومه
— لیک گاه از اَنَّ اَن حذفش قیاسا شد روا

گه بجر خویش باقی هست همچون رُبَّ کو — مضمر آید بعد واو و بعد بل هم بعد فا
چنانچه تفسیرش بالا گذشت

زانکه هر مدخولِ او باقیست بر جایش هنوز — نیز در الله با جر آمده اضمار با

گاه اسمی میشود مجرور از بهر جوار — هم ازینجا نزد عامه جر ادخل شد روا
بهتر خوانست جر ادخل شد نزد عامه زینجا روا

لیک می گویم بتو تحقیق از قول نحات — اندرین جر الجوار آدری سمع رضا

کو قلیل اندر صفت نادر بتاکید آمده — ممتنع در عطف جای لبس مقصد سیما

اِنَّ با اَنَّ کاَنَّ لیتَ لکنَّ لعلَّ — ناصبِ اسمند رافع در خبر ضد ما و لا

اِنَّ اَنَّ از بهر تحقیقند فرقست این قدر — می کنند مفتوحه در تاویل مفرد جمله را

پس بخوانی اِنَّ را مکسوره اندر ده مقام — در صله هم بعد واو حال هم بعد از ندا
نحو جاء الذی ان اباه قائم

بعد حرف افتتاح و حرف تصدیقست نیز — بعد حتی در جوابات قسم در ابتدا
ای حرف تنبیه نحو الا اِنَّ اولیاء الله لا خوف علیهم

بعد قولی کو نشد ظن و تکلم معنیش — نیز جایی کو شود واقع خبر از مبتدا
نحو زید اِنَّ اباه قائم

گاه در مکسوره نصب هر دو جز مستعمل است — گاه گاهی رفع هر دو نیز در وی شد روا

در روایش فتحه خوانی یک انی ان بعد مضاف — در مقام فاعل و مفعول هم در مبتدا
نحو کرهت انک ذاهب

لیکه در جائیکه واقع می شود مفعول علم
برخبر گر لام داخل شد بود فتحش خطا

گه بمعنی نعم مکسوره لغوست از عمل
گه بمعنی لعل مفتوحه آمد اے فتا

هم در استعمال خود گاهی بنی قیس وتمیم
می کنند با عین مبدل همزه مفتوحه را

پس کأنَّ معنیش تشبیه اسمش با خبر
نزد بعضے مفرد ست ونزد بعضے مرکب از کاف تشبیه وانَّ
گاه بهر شک نمودن در خبر شد مطلقا

بهر استدراک لکن ای برای رفع وهم
کز کلامی کوست سابق هست ناشی بخفا
که او

گه مخفف میشوند این چار پس ملغی شوند
از عمل داخل شوند اینک با فعال ای فتا

لیکه مکسوره دخولش نیست جز برباب کان
با علمت وگاد هم اعمال ایشان شد روا
وان یکاد الذین کفروا

غیر لکن کش نشد در حالت خفت عمل
خلافا للاخفش ویونس
شد عمل مفتوحه اندر ضمیر اے باوفا
علم ان سیکون

لیت از بهر تمنی ای طلب از اشتیاق
ممکنے را کو بعید ست یا محالی را رجا

نصب هر دو جزء کنند گر کنی شاهد طلب
کن تمام این قول یا لیت ایام الصبا

پس لعلَّ بهر ترجی ای توقع کردنت
ممکنی را کاندرو خوف ست یا رغبت ترا
لعل الساعة قریب

گاه از بهر تمنی هست استعمال او
پس شنو در وی لغات پنج دیگر یافت جا

یک لعل بسکون لام وعلَّ عنَّ آمد دگر
نون بتشدید
پس لعنَّ هم لأنَّ از بر بکن این جمله را
بتشدید | بالف وتشدید نون

مائی کافه هر گر ازین شش شود لاحق یقین
لغو می باشد عمل با مائی کافه گه روا
نحو انما الهکم اله واحد

پس لیس آمد مشابه ما و لا اندر عمل — رافع اندر اسم ناصب در خبر شد بیخطا

هست نصب اندر خبر مخصوص با اہل حجاز — بهر شان قرآن ناطق شاہد آمد جندا

ممتنع نصبش اگر بر اسم تقدیمش بود — یا برو الا ست یا زاید شود ان بعد ما

نیست لا عامل مگر در نکره آنهم نادرست — بر خلاف ما که عامل شد کثیر امطلقا

بعد این لا گاه تا زاید شود چون لات حین — از دو جزء بینش بود محذوف یک جزء دائما

اندرین حینش عمل نبود مگر در اسم حین — نصب بر خبر یه فعش هم با سمیت روا

گاه از وی میکند تجویز عیسی جر حین — رفت از من اندرین معنی اشارت سابقا

آن و لن پس کی اذن این چار حرف معتبر — نصب مستقبل کنند این جمله دائم اقتضا

نام این آن مصدریه کرد وضع اہل عرف — زانکه در تاویل مصدر می نماید فعل را

گاه جائز حذف آن لفظا بود با رفع فعل — نیز تقدیرش عقیب ہفت چیز آمد روا

بعد حتی کو برای غایه یا سببیت است — بعد لام کے که سببیت بود معنے ورا

نیز تقدیرش بباید از پئے لام جحود — کو ست زائد کان منفی را خبر کرد اقتضا

بعد لام زائده کو بعد امر و اراده است — شاہد او آیت تطہیر یعنے انما

نیز بعد فائے سببی کش عقیب امر و نہی — نفی و استفہام و تحضیض و تمنی عرض جا

بعد واو جمع لیکن شرط سابق هم درست نحو لا تأکل السمک وتشرب اللبن ۱۲	قبل او یعنی بود چون فا یکی زان هفتها
بعد آن عاطف که اسمش هست معطوف علیه اعنی واو وفا و واو ثم ۱۲	بعد أو کو هست در معنی اِلّا یا اِلی
لن برای نفی استقبال تاکیدا بود	کی ردیف آن گر آری اول او لام را
ور بنا شد اول او لام تعلیلیه است	جاره باشد می کند تقدیر اَن را اقتضا
یا که خود ناصب بود بی منت تقدیر اَن	پس بدان در آخر وی جایز است الحاق ما
نصب فعلی را که مستقبل بود سازد اذن	زانکه معنیش متا باشد جواب و هم جزا
شرط نصب است اینکه فعلش را بما قبل اعتماد واین هم آنست که مصدر بلام هم باشد ۱۲	نیست فی نبود میان فعل او فاصل دعا
اِنْ ولم لمّا ولام امر ولای نهی نیز	پنج حرف جازم فعلند هر یک بی دعا
اِن برای شرط و جزمش غالب الّا اش قلیل	شک بود اندر وجود فعل شرطش بیدغا یعنی ان جزمه امور مشکوک مستعمل نشود نگویند اتیتک ان طلعت الشمس ۱۲
هر دو جزء مجزوم سازد آن یقین و ان بی سخن	گر بود فعل مضارع هر دوای شرط و جزا
ور بود اول مضارع جزم لازم هست نیز ان تضرب ضربت وان تنصر فقد نصره الله ۱۲	ور بود ثانی فقط پس جزم و رفع آمد روا
پس جزائیش گر بلا قد ماضی متصرف است لفظا ۱۲	ممتنع باشد یقینا بر جزا ادخال فا
جائز اندر غابر مثبت که بی سین وسوف	یا بلا منفی است لازم شد برای این دو را نحو ان تضرب فلا اضربک او لا اضربک ۱۲
نیز تقدیرش گهی با فس بی فا در جواب ان ۱۲	جای آن اشیای شش غیر نفی آمد روا

لم دگر لمّا مضارع را کند مجزوم نیز	می کند در معنی ماضی منفی بی خفا
پس لمّا خاص استغراق نفی ماضی	می کند غالب مخاطب فعل منفی را رجا
خاص بر لم میشود داخل گهی ادوات شرط	گه نسازد جزم چون مهمل می باشد بلا
هست لام امر مکسور و دهد فتحش سلیم	ساکن آید بعد ثمّ بعد واو و بعد فا
غیر امر حاضر معروف جایش شد ولی	گه مقدر باشد و مجزوم سازد فعل را
گه میان فعل و لای نهی مفعولست فصل	نهی متکلم اقل از امر شد قالوا کذا
واو و یا و همزه و اِلّا آیا وایّ هیا	ناصب اسمند پس این هفت حرف ای مقتدا
واو در معنی مع ناصب بود بر قول شیخ	نام منصوبش بود مفعول معه دائما
بهر استثناست اِلّا لیکه شرط نصب او	ذکر مستثنی کند وی استثنا کنی منصوب را
هست استثنا ز موجب منفی و از عکس عکس	شد علیّ عشرة الّا توالی پنجتا
پنج باقی را بدان حرف ندا اسپ نصب شان	هر منادی را بود مشروط با شرطای فتا
کو بود یا خود مضاف و یا مشابه با مضاف	یا بود نکره چو یا رجلاً بقول هر عمی
پس ای و همزه را مستعمل از بهر قریب	از برای دور یا همچون ایا دیگر هیا
ای برای دور یا نزدیک یا متوسط است	نیز در وی گاه گاهی مد الف آمد روا

۷۳

نیز آ بالمد از حرف ندا شد نزد بعض — از برای دور پیش در دل بکن این نکته را

لم یذکرہ سیبویہ و ذکرہ غیرہ

کین حروف‌اند اسم را ناصب بقین بر قول شیخ — نزد غیرش فعل فی الّا و فی حرف ندا

من و ما مهما و ای حیثما اذ ما متی — اینما انّی نه اسم جازمند مر فعل را

جمله این نه اسم جازم بهر شرط آمد چو ان — شد مبین بر تو حکم هر یک از شرط و جزا

پس بدانی من و ما و ای را از اسمای شرط — بر خلاف باقی از معنی ظرفیت جدا

انّی و من هر دو بدانی بهر ذی العقل‌اند خاص — از برای غیر ذی العقل آمد استعمال ما

برای استفهام نیز آید

حیثما و اینما انّی بود ظرف المکان — پس بود ظرف الزمان مهما و اذ ما و متی

ناصب اسم منکر نوع هشتم چار اسم — هست چون تمییز باشد آن منکر هر کجا

اولین لفظ عشر باشد مرکب با احد — همچنین تا تسع تسعین بر شمر این حکم را

گر شمار تمییز شود هشتاد و نه اسم اولین — نصب اسم مفرد آمد لازم او دائما

پس بدانی هشت آن هشتاد و نه باشد عقود — همچو عشرون ثلثون تا به تسعون هکذا

با احد تا تسع ترکیب عقود آمد بعطف — شد ترکیب عشر تقدیر عاطف هر کجا

هر دو جزء بر فتح مبنی اند تا تسعه عشر — لیک در اثنا عشر معرب بکن اول جزو را

هر دو جزء مبنی است تا اثنا عشر بهر ذکور — اول الجزء من ثلثه تا تسعه عشر آمد بتا

از ثلاثة عشر

۷۴

عکس این حکم مونثای در اول هر دو جز	هست یا تا باز در ثانی بود ثانی بتا
پس عقود ثمانیه تانیث و تذکیرش یکیست	یاد گیر از بست و یک قانون تا از سابقا
باز ثانی کم چو استفهام باشد نی خبر	ثالث ایشان کاین رابع ایشان کذا
کم کذا هر دو کنایت از عدد باشد و لے	گاه از غیر العدد باشد کنایت در کذا
کم گهی از بهر استفهام گه بهر خبر	چون نباشد فصل چیزی جر کند تمیز را
گاه مفرد هست تمیزش گهی مجموع نیز	مفرد و منصوب تمیز دوم شد دائما
چون برین کم میشود داخل یکی از حرف جر	در تمیزش جر اگر خوانی روا باشد روا
گاه بر تمیز هر دو من شود داخل و لے	نیست جائز نزد بصری جر تمیز کذا
پس کاین دان بمعنی کم خبریه است	لیک بر تمیز او داخل شود من غالبا
نیست بر وی جاره داخل نزد جمهور نحات	پس ازان در وی لغات چار دیگر یافته ها
هست کاء مثل قاض نیز کیء همچو بیع	پس کاء همچو عم کاء کظبی ای فتا

نه بود اسمای افعالی کزان شش ناصب اند	دونک بله علیک حیهل باشد ها
پس رویدا باز رافع اسم راهیهات دان	باز شتان او سرعان یاد گیر این حکم را
دونک وهاء و هاء در معنی خذ پس هادرو	ها بهمزه مثل هب با صیغه‌ها کشش روا

و همچنین هالما هالکم هاکن و گاهی کاف نیارند و تعریف بر همزه جاری کرده هاءَ هاءِ هاءُ ماها و مهاؤن گویند

۷۵

هاء باهمزه بفتح وکسر هی هاکست نیز	هائک با کاف وکسر همزه آمد بخیطا
برای مذکر ۱۲ برای مؤنث ۱۲ وفتح وکسر کاف ۱۲	وفتح وکسر کاف ۱۲
بَلْهَ در معنی دَعْ در معنی اَلْزِمْ عَلَیْکَ	حَیَّهَلْ در معنی اَقْبِلْ بفتح لام و یا
گه شود لامش منون پس ببین تقدیر گاه	هست جائز گر بخوانی جای فتح اسکان ها
گاه بعد لام الف زائد شود پس حَیَّهَلْ	با سکون لام حَیَّهَلْ نیز با اسکان یا
پس بحرف جر شوند این جمله متعدی گهی	گه ردیف حَیَّهَلْ حَیَّ ست تنها گه هلا
بعد ازین در معنی اَمْهِلْ رُوَیْدَ آمد یقین	پس بمعنی بَعُدَ هَیْهَاتَ شد با فتح تا
نیز ضم وکسر تا اسکان او هم گاه گاه	گاه حذف او گهی قلبش بنون آمد روا
گه بهمزه های اولی منقلب شد پس ببین	قلب تا با کاف و نون گاه هی بود گه حذف تا
پس بدانی آمده شَتَّانَ ردیف افترق	همچو سَرْعَانَ کو بمعنی سرع باشد هر کجا
بشنوی از من هَلُمَّ آمد گرا اسم فعل	کو ردیف اُفٍّ یا اِیْتِ آمده ای باصفا
صَهْ ردیف اُسْکُتْ و در معنی اُکْفُفْ مَهْ ست	پس ردیف اِسْتَجِبْ یا اِفْعَلْ آمین دائما

بعضے ضارع ہم ہو پیوندد بعضے نون تاکید ہم

ملحق سابقہ ۱۲

نوع عاشر سیزده فعلند کایشان ناقصند	رافع اسمند و ناصب بخبر چون ما و لا
کان صار اصبح امسی اضحی ظل بات	ما فتی ما دام ما انفک لیس باشد از قفا
ما برح ما زال افعالی کز ایشان مشتقند	هر کجا بینی همین حکمست در جمله روا

کان کو شد ناقصه البته می خواهد خبر
می کند ثابت مضیش منقطع یا دائما

هم ردیف صاد آمد ای برای انتقال
تامه در معنی وجد زائده هم گه روا

صاد بهر انتقال ست از حقیقت یا مکان
یا زشخصی یا زوصف ظاهر است این بخفا

اَصْبَحَ وَ اَمْسٰی وَ اَضْحٰی ظَلَّ دبات آمد یقین
از برای اقتران جمله ها با او قاتها

هم ردیف صاد گاهی تامه می آید همه
لیک در انّی ظلّ و بات تامه آید ندا را

از برای اینکه ثابت شد خبر دائم باسم
هر یکی از ما برح مازال ما انفک ما فتی

پس بدان صادام باشد از پی توقیت شی
تا زمانی کش خبر ثابت بود مر اسم را

پس بود لازم که باشد قبل یا بعدش کلام
از برای نفی حالی لیس آمد دائما

با قرینه از برای غیر حال آمد گهی
فعل او لیس کعلم پس مخفف گشته ها

الحاق

ملحقات صاد باشد آل رجع استحال
نیز از غدت تحوّل یا دگیر این جمله را

میشود ملحق بناقص شد چو در معنی صار
آض و عاد و راح و جا هم قعد ستیر غدا

دیگر افعالی مقارب در عمل چون ناقصند
هست چون کاد کرب با اوشک دیگر عسی

کاد آمد بهر معنی که خبرش عنقریب
میشود حاصل بوفق جزم قائل اسم را

غالباً خبرش مضارع بی دخول أن بود	گاه آن هم میشود داخل بعکس این عسی
لیک مفهوم عسی هر اسم را قرب خبر	گه بوجه خوف قائل گاه بر وجه رجا
پس کرب با فتح را او شک بمعنی که بود	از شروع فاعلش حاصل خبر باشد روا
لیک از وجه خبر مانند کاد آمد کرب	گاه او شک مثل کاد آمد گهی مثل عسی
پس سه بدان اخذ وجعل هم طفق را مانند کاد	در خبر پس مثل او شک دان بمعنی هر سه را
نیز از وجه خبر ملحق به کاد آمد قرب	هلهل اولی واقبل هب انشا بعض جا
هر سه ول دان بمعنی نیز مثل کاد لیک	این سه متاخر بمعنی طفق ای فی دکا
دیگر افعال یقین و شک بود کان بر دو اسم	چون درآید هر یکی منصوب گردد دائما
خلت باشد یا علمت پس حسبت با زعمت	پس ظننت با رأیت چون وجدت بخطا
این سه از بهر یقین آمد علمت با رأیت	هم وجدت پس برای ظن بدانی این سه را
یک از ان خلت پس دانی ظننت با حسبت	پس زعمت مشترک در هر دو آمد دائما
هر یکی بر مبتدا و بر خبر داخل شود	شد بمفعولیه منصوبش خبر هم مبتدا
بر یکی زان دو رواهر گز نباشد اقتصار	لیک جائز گر معا محذوف سازد هر دو را
پس بدان گاهی علمت آمد بمعنی عرفت	شد ظننت گه ولیف اتهمت بعض جا

مثل ابصرت رأیت چون اصبت آمد وجدت	هر چهار اینک بیک مفعول وارد التقا
رافع اسمای جنس افعال مدح وذم بود	هست ازها نعم بئس ساء انگه حبذا
نعم بهر مدح بئس از بهر ذم پس اصل شان	کسر عین فعل هر دو آمده با فتح فا
گر بفتح فا سکون عین هم جائز بود	گه بکسر فا سکون عین و کسرش هم روا
شد روا در مثل شان ای آنکه او با فتح فاست	عین مکسورش یکی از حرف حلق این چارها
فاعل این هر دو باشد یا که ذو اللام هم جنس	یا مضاف سوی ذو اللام ست فاعل این دو را
یا ضمیر مبهم مفرد که تمییزش بود	نزد اکثر نکره منصوبه مفرد مطلقا
بعد فاعل نام او مخصوص بالمدح است و ذم	فعل با فاعل خبر مخصوص باشد مبتدا
یا خبرش مبتدا محذوف باشد پس بدان	گاه بر فعل آمده تقدیم مخصوصش روا
با قرینه حذف او هم هست جائز گاه گاه	ساء مثل بئس مثل نعم باشد حبذا
فاعل اندر حبذا ذا هست در مخصوص وی	جز تقدم آنچه در مخصوص گفتم شد روا
بعد ازین هفتم قیاسی اسم فاعل مصدرست	اسم مفعول و مضاف و فعل باشد مطلقا
پس صفت باشد که او مانند اسم فاعلست	هفتم اسم تام باشد ناصب تمییز را
فعل مطلق خواه لازم یا بود با تعدیه	یا بود معروف یا مجهول باشد ای فتا

یا بود ماضی و یا باشد مضارع یا که امر — رفع فاعل کرد پس مجهول تنها شد جدا
اندرین معنی که مفعولست مرفوعش در اصل — فاعل محذوف وز آن یافت حکم و نام و جا
پس بدان مفعول مطلق را کنند این جمله نصب — بعد از آن مفعول له مفعول فیه و حال را
پس تمیزی کو ز نسبت می کند ابهام رفع — از پی مفعول معه رفت اشارت سابقا
لیک اندر نصب اسمی کو بود مفعول به — گشته زین افعال سابق فعل متعدی جدا
پس بدانی مثل فعل خود کند مصدر عمل — گر نشد متأخر از معمول خود ای مقتدا
نیز شرطست اینکه موصوف و مصغر یا بلام — هم نباشد بی تغافل یا دگر این جمله را
بر خلاف فعل جائز حذف فاعل شد درو — سوی فاعل یا بمفعولش اضافت شد روا
اسم فاعل هم کند مانند فعل خود عمل — گرچه شد بهر مبالغ یا موخر یافت جا
لیک چون آن مصدر که بودش شرط اندروست — نیز شرطش اعتماد آمد برین شش چیزها
یک از آن موصوف پس موصول پس ذو الحال نیز — حرف استفهام و نفی آمد ششم زان مبتدا
نیز شرطش در عمل بر قول جمهور نحات — اقتران حال و استقبال باشد دائما
لیک در معنی ماضی هم کند گاهی عمل — هست تاویلش تکلف فهم کن این نکته را
اسم فاعل کوست لازم گر سوی فاعل مضاف — جز سوی مفعول اضافت نی بمتعدی روا

می کند چون فعل مجهول اسم مفعولش عمل	شرط و حکمش گفتم اندر اسم فاعل سابقا
پس صفت هم میکند اخذ عمل از فعل خویش	اندران مضمر که باشد مرجعش موصوفها
یا مظهر کش تعلق هست با موصوف و	نیز شرطش اعتماد آمد بران شش چیزها
بعد ازین بشنو کند مابعد خود را جر مضاف	واجبست اسقاط تنوین مضاف مطلقا
نیز واجب شد سقوط نون جمع و تثنیه	بر دو قسم آمد اضافت پس بیان سازم ترا
اولا لفظیکه باشد مصدری یا خود صفت	سوی معمولش مضاف و معنوی شد ثانیا
معنوی پس بر سه قسم آمد بمعنی من اگر	جزو ثانی اصل و من وجه اخص فی مطلقا
ور بود ظرف مضاف او هست در معنی فی	پس بمعنی اللام اضافت آمده در ماسوی
لیک باشد با حق اشبه گر بود ظرف مضاف	هم بمعنی اللام اضافت را بگوئی بر ملا
در مضاف معنوی از حرف تعریفش خلو	بر خلاف قول کوفی شرط باشد مطلقا
پس بدان اکنون که باشد اسم تام از چار چیز	اولا تنوین که او را لفظا یا تقدیرا
نیز نون تثنیه پس نون جمع شبه وی	در اضافت نیز باشد اسم تام ای مقتدا
در یکی زین اسم تام ابهام وضعی هست گر	بهر رفعش می کند ناچار تمیز اقتضا
سادسا فعل مضارع معنوی باشد بدان	همچنین عامل بود معنی یقین در مبتدا

۸۲

آنکه رفع اندر مضارع میکنند دان معنویست
نزد بصریه وقوعش اندر آن جائیکه اسم
لیکه بر قول کسائی عاملش لفظی بود
عامل اندر مبتدا از عامل لفظی خلو
هر دو را عامل بود لفظی بیک قول ضعیف

نزد کوفی بود نصبش از نواصب و جازم جدا
مطلقا گر آوری جائیش سزا باشد روا
یعنی آن حرف مضارع کاول او یافت جا
مبتدا اندر خبر عامل بود یا ابتدا
مبتدا اندر خبر عامل خبر در مبتدا

تذییل

ده حروف عطف مشهورند یعنی واو و فا
ثم حتی او و اما ام و بل لکن و لا

نزد سکاکی بدانی ای بود از حرف عطف
کز پی تفسیر امر مبهم آمد هر کجا

همزه و هل حرف استفهام اِن از بهر نفی
ما برای نفی حال و بهر استقبال لا

پس بدان هلا و گر الا و لولا بعد ازان
نیز لوما چار مین پس هر یکی زین چارها

در مضارع بهر تحضیض چون هلا تقول
بهر تندیم در ماضی چو هلا قلتها

پس نعم و دیگر اجل جیر است و اِنّ ای و گر
بهر تصدیق این همه ایجاب منفی را بلی

حرف استقبال سین و سوف لا باشد یقین
حرف تنبیه است کلا ها الا پیشتر اما

قد چو در ماضی ست باشد بهر تقریبش بحال
در مضارع می کند تقلیل و تکثیر اقتضا

قد افلح المؤمنون ۱۲ — ماضی و مضارع ۱۲

بهر تحقیق و توقع مطلقا باشد بدان | حذف فعلش یا بقای وی گهی باشد روا

نحو قد قامت الصلوة و قد یقدم الغائب الیوم ۱۲

حرف تفسیر ای و ان حرف زیادت ان و ان | هر سه با تخفیف نون هم از زیادت ما و لا

نحو جاء رجل ای زید و قتل زید ای

بعد ازین تنوین بدان کو آمده بر پنج قسم | بهر تنکیر و تمکن پس عوض گو ثالثا

هم تقابل هم ترنم پس بدان کز بهر وقف | هست کلا گاه در معنی حقا و ان و را

گاه شین کشکشه با سین وی در حال وقف | می کند الحاق با کاف مونث اقتفا

قال اصحاب موسی انا لمدرکون قال کلا ان معی ربی سیهدین

در مثال او بگو اکرمتکش با شین و سین | والصلوة علی النبی الخیر الوری

تمت

شرح مائة عامل ملا جامی منظوم

بسم الله الرحمن الرحیم

النوع الاول

نوع اول مفرده حرف جر بود میدان یقین | کاندرین یک بیت آمد جمله بیچون وچرا

با و تا و کاف و لام و واو و منذ و مذ خلا | رب حاشا من عدا فی عن علی حتی الی

شرح معنی هر یک از توفیق باری می کنم | از برای هشت معنی آمد استعمال با

استعانت الصاق ظرفیت قسم | هم تصاحب با تقابل تعدیه وان مطلقا

(ای فی المسجد ۱۲ — بمعنی همراهی نحو اشتریت الفرس بسرجه ۱۲)

تا بود بهر قسم از جمله اسماء و صفات | گشت استعمال او مخصوص لفظ الله را

بهر تشبیه ست کاف اقتران و زائده | نیز اسم آمد بمعنی مثل کاف ای پارسا

(فاعل آمد ۱۲)

لام بهر اختصاص و عاقبت علت قسم | زائده عن را مرادف بعد قول ای پیر یا

(نحو ردف لکم ای ردفکم ۱۲)

واو از بهر قسم وان لیک فی اخل میشود | بر ظواهر نی ضمائر دائما ای مهتدا

(مانند والله ۱۲ — ای بر ضمیر نخواهد آمد مانند وک ۱۲)

از برای ابتدا اندر زمان است مُنذُ مذ — آنچه مقصود از عدد باشد ز مدت مرترا

بهر استثنا خلا هست و عدا هم دان یقین — هر یکی فعل است بیشک گر شود مدخول ما

وضع رُبّ از بهر تقلیل است استعمال او — بر خلاف وضع در تکثیر باشد دائما

لیک مجرورش منکر باشد و موصوف هم — هم مقدر آمده از بعد واو ای فو العلا

بهر تنزیه است حاشا فی برای ظرفیت — بهر استعلا علی و مِن برای ابتدا

بهر تبعیض و بیان هم زائده در نفی لیک — عن برای بعد بهر انتها حتی الی

هم بمعنی مع شوند این هر دو لیکن مثل او — در ضمائر هست استعمال حتی ناروا

نیز در معنی علی هم آمد استعمال فی — لیک در ظرفیت استعمال او شد غالبا

بر علی و عن چو من داخل شود باشند هم — پس بمعنی فوق جانب میشوند ای مقتدا

نوع ثانی شش حروف و نوع ثالث شد دو حرف — هر یکی را فهم کن زین بیت گر داری ذکا

النوع الثانی و الثالث

اِنَّ با اَنَّ کانَّ لیتَ لکنَّ لعلَّ	ناصب اسم‌اند و رافع در خبر ضد ما و لا
اِنَّ با اَنَّ کند تحقیق مضمون جمل	پس کانّ از بهر تشبیه است اصحاب ذکا
اِنَّ را مکسور خوان در ابتدا و بعد قول (مانند انّ زیدا قائم)	بعد موصول و قسم مفتوح خوان در چار جا (نحو جاء الذی ان اباه قائم)

زان یکی انیست کان واقع شود زیر مضاف … نیز چون واقع شود مفعول فاعل مبتدا

پس چو ما ی کافه زایشان شود لاحق یقین … لغو گردند از عمل چون اِنَّما و اَنَّما

بهر استدراک لکن هم بود در دو کلام … کز روی معنی ست در کیف اختلاف پیشوا

پس تمنی را بود لَیتَ ترجی را لَعَلّ … می کند لا نفی استقبال و نفی حال ما

النوع الرابع

نوع رابع هفت حرف ناصب اسم ند بس … واو و یا و همزه و الّا ایا و ای هَیا

بهر استثنا ست اِلّا مع بود معنی واو … یا و همزه چون آیا و ای هَیا بهر ندا

بهر اقرب ای و همزه بهر اوسط هست یا … بعد ازان از بهر اَبعَد دان هَیا را با آیا

نوعِ رابع چون شنیدی با همه تفصیل او … نوعِ خامس شنو اکنون نیز گر داری هوا

النوع الخامس

اَنْ و لَنْ پس کی اِذَنْ این چار حرف معتبر … نصب مستقبل کنند این جمله دائم اقتضا

اَنْ با استقبال و ماضی هر دو داخل میشود … لیک مستقبل شود مفهوم وی از هر دو جا

بعد واو و فا و حتی لام جحد و لام کے … بعد او هم اَنْ مقدر آید ای اهل سخا

لیک استفهام و نفی و نهی و امر و عرض دان … یا تمنی لازم از بهر جوابش واو و فا

لن برای نفی استقبال و تاکید ویست	کی شود از بهر تعلیل و اذن بهر جزا نحو اسلمت کی ادخل الجنة
نوع سادس بشنو اکنون هم بیانش یاد گیر	تا ترا در فن علم نحو باشد رهنما

النوع السادس

ان و لم لما و لام امر و لای نهی نیز	پنج حرف جازم فعلند هر یک بی خفا
ان بود از بهر شرط و لم ز بهر جحد دان نحو ان تضرب اضرب — نحو لم یضرب	لام دان از بهر امر و از برای نهی لا نحو لیفعل — نحو لا تضرب
وضع لما بهر استغراق نفی ماضی ست	نیز در وی هست بیشک انتظار و هم بجا
نوع سابع کان نه بهر شرط باشد نزد شیخ	منحصر در نه بود این بیت گیر آنرا فرا

النوع السابع

من و ما مهما و ای حیثما اذ ما متی نحو مهما تقعد اقعد — اذ ما تسافر اسافر	اینما انی نه اسم جازمند افعال را نحو انی تکن اکن
هر یکی زان نه برای شرط چون ان دان یقین	همچو ان داخل شود شرط و جزا را بیریا

النوع الثامن

نوع ثامن ناصب اسم منکر چار اسم	هست چون تمییز باشد آن منکر هر کجا
اولین لفظ عشر باشد مرکب با احد	همچنین تا تسع تسعین بر شمر این حکم را
باز ثانی کم چو استفهام باشد نی خبر	ثالث ایشان کاین رابع ایشان کذا

مقصد از معنی کم یعنی عندی کذا درهما

آن عشر تا تسع تسعین هست از بهر عدد
ماورای آن کنایه از عدد شد بخیطا

نوع تاسع را بیان واضح و شافی و خوش
هست صدر علیل طالب اورا شفا

النوع التاسع

نه بود اسمای افعالی کز ان شش ناصبند
دونک و بله علیک حیهل باشد وها

پس روید باز رافع اسم راهیهات دان
باز شتان است و سرعان یا دگر این بیت را

دونک ها اسم خذ باشد بله شد اسم دع
چون روید آن اسم امهل گشت ای صنا و عا

حیهل دان اسم ایت اسم الزم دان علیک
شد بعد را با سرع هیهات و سرعان اسمها

بعد ازان شتان شد اسم مسمی افترق
میکند لیکن دو شی یا بیشتر را اقتضا

النوع العاشر

نوع عاشر سیزده فعلند کانان ناقصند
رافع اسمند و ناصب در خبر چون ما و لا

کان صار اصبح امسی و اضحی ظل بات
مافتی ما دام ما انفک لیس باشد از قفا

ما برح ما زال و افعالی کز ینها مشتقند
هر کجا بینی همین حکم ست در جمله روا

کان باشد بهر اثبات خبر مر اسم را
در زمان ماضی اما منقطع یا دائما

نیز باشد تام در معنی ثبت چون زانده
هم بمعنی صار مستعمل شود ای با نوا

٨٩

صاد بهر انتقال ست اصبح و امسی کند	مقترن مضمون جمله با صباح و با مسا
ظل سازد مقترن مضمون جمله با نهار	بات سازد مقترن با لیل اضحی با ضحا
نیز این جمله بمعنی صار هم باشد و تام	لیک ظل و بات ناید تام هرگز ای فتا
می کند توقیت شی ما دام زین جمله ولی	تا بآن مدت که اسمش را خبر دارد بقا
ما برح ما زال ما انفک همچنین و ان ما فتی	بهر استمرار اخبار اسمها را بحفظا
لیس بهر نفی مضمون جمل شد فاستمع	حکم ما من هذه الافعال باشد حکمها
نوع عاشر چون مبین شد بدان حادی عشر	منحصر در چار فعل این نوع گشت ای مجتبا

النوع الحادی عشر

باز افعال مقارب در عمل چون ناقص ست	هست آن کاد و کرب با اوشک دیگر عسی
کاد باشد دال بر قرب خبر بیشک بدان	لیک از روی حصول ای اهل فضل و پیشوا
چون کرب با اوشک از بهر شروع اسم دان	در خبر از روی امیدش عسی ای مقتدا
بعد ازان ثانی عشر هم منحصر در چار فعل	کان مبین گشت از طبع شریف نکته زا

النوع الثانی عشر

رافع اسمای جنس افعال مدح و ذم بود	چار همچون نعم بئس ساء آنگه حبذا

نِعْمَ بهر مدحِ عام و بِئْسَ بهر ذمِ عام	همچو نعم حَبَّذا اسماء چو بئس ای خوش لقا
حَبَّ فعلِ مدح ذا فاعل بود اورا مدام	نیست استعمال او با غیر ذا در هیچ جا
باز این ثالث عشر شد منحصر در هفت فعل	وان تو افعالِ قلوب این جمله افعال را

النوع الثالث عشر

باز افعالِ یقین و شک بود کان بر دو اسم	چون در آید هر یکی منصوب سازد هر دو را
خلت باشد یا حسبت پس علمت یا زعمت	پس ظننت یا رأیت چون وجدت یا خلت
هر یقین را شد علمت با وجدت یا رأیت	بهر ظن خلت حسبت چون ظننت ای پیشوا
پس زعمت گاه بهر ظن بود گاهی یقین	هم بود معنی دگر مر بعض این افعال را
این معانی را بگیر و نحوی از لوحِ حساب	لیک یک مفعول باشد این زمان بس مقتضا
پس ظننت میشود گاهی بمعنی اتهمت	چون علمت گاه در معنی عرفت ای فتی
همچنان مفهوم ابصرت شود معنی رأیت	هم وجدت هست معنی مر اصبت ای کدخدا
سیزده نوع سماعی چون معین شد زهم	گوش دار ار باشدت علم قیاسی مدعا

العوامل القیاسیة

بعد ازان هفت قیاسی اسم فاعل مصدرست	اسم مفعول و مضاف و فعل باشد مطلقا

ای منسوب بطرف قیاس

هفتم اسم تام باشد ناصب تمییز را	پس صفت باشد که او مانند اسم فاعلست
خواه واقع خواه لازم باشد ای اهل صفا	فعل عامل هست اما مطلقا بی اشتراط
فعل واقع میکند منصوب بی لازم قفا	رافع فاعل بود هر فعل و هر مفعول را
در عمل چون فعلهای خویش رفع و نصب را	اسم فاعل اسم مفعول و صفت با مصدرست
تا باستعمال از بهر عمل باشد سزا	شرط مصدر در عمل باشد منون بودنش
هست شرطش آنکه باشد معتمد بر مبتدا	اسم فاعل را بمعنی حال مستقبل شدن
یا بر استفهام یا موصول ای صاحب ذکا	یا که بر موصوف یا ذو الحال یا بر حرف نفی
اسم مفعولست همچو اسم فاعل بی وغا	در حق این هر دو شرطهای مبتدا میدان یقین
شد صفت چون اسم فاعل لیک در صیغه جدا	در حق تذکیر و جمع و تثنیه تانیث هم
با یکی از چار اشیا گردد ای صاحب هوا	ناصب تمییز اسم تام باشد کان تمام
پس شنو معنی تمام اسم تام ای بینوا	هست تنوین و اضافت نون جمع و تثنیه
شد اضافت با یکی زین چار اشیا ناروا	هست معنی تمامش آنکه او را سوی غیر
پس سماع معنوی را دار گوش ای مهترا	عامل لفظی چو باشد شرحش بیان شد تمام

عوامل معنویه

عاملِ فعلِ مضارع معنوی باشد بدان — همچنین معنی بود عاملِ یقین در مبتدا

رافعِ فعلِ مضارع بر طریقِ کوفیان — خالی از جازم و ناصب بودنش دان ای فتا

معنی او گوش کن نحو یا گفته بصریان — جای اسم آوردنش باشد صحیح و بیخطا

لیک قولی شد مرفوع از حرف آمدن — عاملش لفظی درین صورت بود ای مقتدا

مبتدا را ابتدا عامل بود بالاتفاق — لیک تفسیر او آمد دو قول ای پارسا

اولش تجرید اسم از عاملِ لفظی بود — باشد این قول اصح در یاد گیر این نکته را

ثانیش اتیان او در اول صدرِ کلام — خواه لفظاً خواه تقدیراً بود ای پیشوا

در خبر هم ابتدا عامل بود یا مبتدا — یا بود با یکدگر معمول و عامل ای فتا

نزد بعضی عامل او ابتدا هم مبتداست — یاد گیر این هر سه مذهب ختم گردان نظم ما

خاتمة الطبع

الحمد لله والمنة که درین زمان فرخی اقتران نسخه عدیم النظیر اعنی مجموعه نحو میر معه هفت رسائل نادره مفید المبتدی محشی بحواشی نافعه و فوائد مفیده بحسن اهتمام و سعی مالا کلام باهتمام احقر الانام محمد عبد الاحد عفا عنه الصمد بماه رمضان المبارک سنه ۱۳۳۱ هجری نبوی صلی الله علیه وسلم

در مطبع مجتبائی واقع دهلی طبع گردید

سنه ۱۹۱۳ء